

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

GAZÂLÎ'NİN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE AKLIN YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Bayram DALKILIÇ

Hazırlayan
Melek DEVECİ

KONYA 2007

İÇİNDEKİLER

Önsöz	ii
Kısaltmalar	iv
GİRİŞ	
Gazâlî'ye Göre İlimler İçinde Aklın Yeri	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
GAZÂLÎ'YE GÖRE AKLIN MAHİYETİ VE DERECELERİ	5
I. Aklın Tanımı ve Bilginin Kaynağı Olarak Akıl	5
I.I. Akıl-Ruh İlişkisi	5
I.II. Nefs-Akıl İlişkisi	6
I.III. Akıl- Kalp İlişkisi	6
I.IV. Aklın Tanımı	7
I.V. Aklın Mahiyeti	9
II. Aklın Dereceleri	14
II.I. Gazâlî'ye Göre İlahi Kitaba Göre Aklın Mertebeleri	17
II.II. İnsanlarda Aklın Farklılığı	18
İKİNCİ BÖLÜM	
GAZÂLÎ'YE GÖRE AKLIN DEĞERİ VE SINIRLILIKLARI	22
I. Aklın Çıkmazları	22
I.I. Bilgi'nin Değeri Olarak Akıl	25
II. Metodik Şüphecilikte Aklın Yeri	28
II.I. Gazâlî'nin Filozofları Eleştirmesi	39
II.II. Metodik Şüphe Sonunda Gazâlî'de Akıl	42
III. Aklın Otoritesi ve Güvenirliği	44
IV. Aklın Değeri	48
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
GAZÂLÎ'YE GÖRE AKIL-DİN İLİŞKİSİ	
I. Akıl-Vahiy İlişkisi	51
II. Akıl-İman İlişkisi	54
II.I. Akıl- İman Alanında Aklın Otoritesi	61
SONUÇ	65
KAYNAKÇA	67

ÖNSÖZ

Akıl kavramı, Din Felsefesi problemleriyle ilişkili bir kavramdır. Aklın ulaşabileceği noktalar, akla ne derece değer verilmesi gerektiği, aklın çıkmazları, akıl- din ilişkisi her zaman için din felsefesinde tartışıla gelen konulardan olmuştur. Bu çalışmada Gazâlî düşüncesinde aklın ne kadar önemli olduğu, Gazâlî'nin akla ne kadar güvendiği, akli hangi yöntemle eleştirdiği, bu eleştirisi sonunda eleştirdiği şeyin yerine hangi kavramı koyduğu gibi bazı problemleri ele aldık.

Birinci bölümde Gazâlî'de akıl genel hatlarıyla ele alınmış, aklın Gazâlî'de ne gibi isimler aldığı ve bu isimlerin neden "akıl" kelimesi yerine kullanıldığı ve aklın mahiyeti konusu incelenmiştir. Gazâlî'de aklın dereceleri ele alınırken, aklın insanlarda hangi çağlarda nasıl görülebileceği, akıl türleri ve hangi tür aklın bilgilerinin daha üstün olduğu, her insanın kendi içinde bile farklı zamanlarda farklı düşünüşlere sahip olduğunu inceledik.

İkinci bölümde aklın değerini ele aldık. Bu bölümde aklın bu dünyada ne kadar bilgiye sahip olabileceğini, sahip olduğu bilgilerin ne ölçüde doğru olduğunu, hangi alanlarda aklın söz sahibi olup hangi alanlarda hiçbir görüş ortaya atmadığı gibi konuları ele aldık. Gazâlî düşüncesinde şüphenin yeri ve akıl-şüphe ilişkisine yer verdik. Gazâlî hem akıldan şüphe ediyor hem de felsefî yaklaşımıyla akli kullanarak akli çürütmeye çalışıyor. Eğer akli bir metod izleyecekse Gazâlî şüpheciliğinde aklın rolü nedir? Bu bölümde bu tür çıkmazlara açıklık getirmeye çalıştık.

Üçüncü bölümde din- akıl ilişkisi konusuna yer verilmiştir. Gazâlî'nin akli acaba din alanında nereye oturttuğu, din ya da akıl, hangisinin daha fazla bir otoriteye sahip olduğu, Gazâlî'nin seçimini hangisinden yana kullandığı, akıl – vahiy ilişkisinde vahiyde aklın rolü'nün ne olduğu ele alınmıştır. Akıl doğru bir şekilde kullanılırsa vahiyi daha derinlemesine anlamada rolü olabilir mi? Akıl ve insandaki iman arasında bir bağlantı var mıdır? Sorumluluk – iman – akıl üçlüsü arasındaki bağlantıyı nasıl kurarız? gibi konular ele alınmıştır.

Bu çalışmayı yaparken amacımız kendisi aynı zamanda bir mütefekkir ve sufi olan Gazâlî'nin akla bakış açısını göstermek, akıl- iman ilişkisinin onda nasıl şekillendiğini, her insanın kimi zaman içine düştüğü aklı soruların nereye kadar gidebildiğini, bu soruların ne kadarına insanın cevap bulabileceğini Gazâlî'nin bakış açısıyla bulabilmektir.

Tez konusunun belirlenmesinden sonuçlanmasına kadar bu çalışmada bizden yardımlarını esirgemeyen, Doç. Dr. İsmail Taş, Doç Dr. Naim Şahin ve danışmanım Doç. Dr. Bayram DALKILIÇ' a, teşekkürlerimi sunarım.

Melek DEVECİ

KONYA 2007

KISALTMALAR

a.g.d.: adı geçen dergi

a.g.e.: adı geçen eser

a.g.m.: adı geçen makale

bkz.: bakınız

c.: cilt

ev.: Çeviren

s.: sayfa

yay.: yayıncılık

GİRİŞ

GAZÂLÎ'YE GÖRE İLİMLER İÇİNDE AKLIN YERİ

Gazâlî'de akli ele alabilmek için öncelikle onun ilimleri nasıl sınıfladığına bakmamız gerekir. Çünkü o her ilimde akli farklı bir konumda ele almıştır. O, kimi ilimlerde akli tam bir yöntem olarak kabul etmiş, kimi ilimlerde ise akli ilimlerden soyutlamıştır. Ancak bu soyutlama, onun ilimde akli yöntem olarak hiç kullanmadığı anlamına gelmez. Gazâlî, her zaman akla hak ettiği değeri vermiştir. Bu nedenle öncelikle Gazâlî'de ilimlerin sınıflamasını ele almak yerinde olacaktır.

Gazâlî'ye göre ilimler şer'î ve aklî olmak üzere ikiye ayrılır. Ancak şer'î ilimlerin çoğu aklî, aklî ilimlerin çoğu da şer'î'dir.¹ Gazâlî'ye göre ilimleri bu şekilde algılamak ancak nuranî bir bakış açısıyla mümkün olacaktır.²

"Allah bir kimseye nur vermemişse, artık onun nurdan nasibi yoktur."³ Gazâlî, Ledün Risâlesi adlı eserinde bu âyetle konuyu örneklendirerek nuranî bakış açısına sahip olmayanların ilimlerde bu ayrıma varmadıklarına değiniyor. Ancak Gazâlî'nin bu bakış açısının ne kadar doğru olduğu tartışılır. Çünkü o, ilim sınıflamasını herkese açık bir şekilde yapmıyor. Dinî bir bakış açısıyla yaptığı bu sınıflama ilimleri ikiye ayırmaktır ki bu ayırımın doğruluğu tartışılır.

Gazâlî'nin bu sınıflaması gösteriyor ki, akla yaklaşımı din lehinde bir sınıflamayla olacaktır. Onun yaklaşımından anladığımıza göre Gazâlî, henüz yolun başındayken akıl ve din sahalarını ayırmış gibi gözüküyor.

Gazâlî'nin sınıflamasında birinci kategoriye Şer'î ilimlerdir. Şer'î ilimlerle ona göre iki kısımdır. Bunlardan birincisi Aslî ilimler, diğeri ise Fer'î ilimler

Aslî İlimler: Bunlar üç kısma ayrılır.

1.Tevhid İlmi: Bu ilim Allah'ın zâtını ve sıfatlarını araştırır. Ayrıca ölüm, kıyâmet gibi meselelere açıklık getirmeye çalışır. Bu ilimle uğraşan âlimler, önce Kur'an'a, hadislere, sonra kıyasî burhanlara dayanırlar.⁴ Gazâlî'ye göre akıl; bu

¹ Gazâlî, Ledün Risalesi, Çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, Semerkand Yay. , İst., 2004, s. 41

² Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 41

³ Nur; 24/40

⁴ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 45

ilimlerde kullanılacaktır. Ancak bu ilimlerde akıl, Kur'an ve hadislerden sonra gelen, onlara aykırı hareket edemeyen ve ayet ve hadisleri anlamaya yönelik bir yardımcı olacaktır. Akıl burada mutlak bir otorite değil bir araçtır.

2.Tefsir İlmî: Kur'an-ı Kerim elbette var olan şeylerin en yücesidir. Bununla beraber onda aklın kavrayamayacağı müşkül durumlar vardır. Allah'ın ince kavrayış verdiği kimseler dışında kimse onu olduğu gibi algılayamaz.⁵ O halde Gazâlî'ye göre akıl burada da âciz düşüyor. Kur'an'ı pek çok müfessir tefsir etmeye çalışmış, ancak hiçbiri hakkını tam verememiş ve akli erdiği ve ilimlere vâkıf olduğu oranda onu izaha çalışmışlardır.

3.Hadis İlmî: Hz. Peygamber; aklî, ulvî ve suflî meselelerin hepsini kavrayan, sözü ve hatta her kelimeyle esrar perdelerini aralayan bir zât idi. İnsan aklıyla ulvî ve suflî âleme ait şeyleri gerektiği gibi kavrayamaz. Ulvî ve suflî âleme ait meseleler aklın sınırlarını aşar bu nedenle bu noktalarda âyet ve hadisler devreye girer. Şayet nefsini edeplendirirse o zaman bu sır perdelerini aralayabilir.⁶ O halde bu meselelerin özünü kavramak akla uygun bir mesele değildir. Ve bu ilimde de akıl yalnız bir araç olacaktır.

Hadis ilminde aklın rolüne gelince, akıl-iman ilişkisinde Gazâlî, akıl ve imanın ayrı değerlendirilmesi gerektiğini söylüyor. İman ve dinî meseleler kalp meseleleridir. Bu noktada akıl hâdisleri daha iyi anlama, i'rab ve nahiv gibi ilimleri elde etmede rol oynar. Akıl, hadis ilminin gerekliliğini sorgulama, ya da hadisleri aklî çıkarsamalarla irdeleme hususunda söz sahibi olamaz.

Aklî İlimler:

Gazâlî'ye göre aklî ilimlerin öğrenimi güçtür. Ve bunlarda hataya düşmek mümkündür.⁷ Gazâlî, aklın sınırlılığını hemen ortaya koysa da, burada bir çelişkiye düşüyor. Çünkü

1-Akıl, hadis ve ayetleri tam anlayamıyordu.

2-Aklî yöntemin öğrenimi güçtür.

⁵ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 43

⁶ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 45, 46

⁷ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 49

O halde akıl nerede yer bulacaktır? Bu noktada bir cevap bulamıyoruz. Henüz bunun cevabını bulamazken aklî ilimleri sınıflamaya tabi tutuyor.

O, aklî ilimleri üç sınıflamaya tabi tutmuştur.

1-Riyazî ve Mantıkî İlimler: Bu aklî ilimlerin birinci aşamasıdır. Riyazî ilimler deyince akla aritmetik ve geometri gelir.

Mantıkî ilimler deyince ise tasavvur ve idrak ile elde edilen eşyânın genel çerçevesini inceleyen, deney ve gözlemlerle elde edilmiş bilgileri burhan ve kıyasla araştıran ilim gelir.⁸ Mantıkî ilimlerde akli ele alırsak, mantık doğru düşünme yollarını gösteren ilimdir. Ve mantığın yöntemi aklın doğru işleyiş kurallarını gösterir. Mantık ilmi gerektiği gibi kullandığında, akıl doğru bir düşünüşe ulaşacaktır. Mantık ilmi olmadan aklın doğru bir düşünüşe kavuşması beklenemeyeceğinden mantık ilmi aklî ilimlerin birinci aşamasında yer alır.

2- Tabii İlimler: Mevcûdât Bilgisi, hekimlik bilgisi, madenler ilmi gibi ilimler bu gruba girer. Mantık ilmiyle doğru düşünüşe ulaşan akıl bu ilimlerde söz sahibi ve otorite olabilir.

3-Bu aşamadaki ilimler diğerlerine göre üstündür. Yaratan'ın sıfatlarını, zâtını inceler. Mucize, kerâmet gibi konuları ele alır.⁹

Gazâlî, ilimleri bu şekilde sınıfladıktan sonra esas ilmin akıl ve kalbin birleştiği ilim olduğu kanaatine varmıştır.¹⁰ Bu ilmin de tasavvuf olduğunu düşünür. Çünkü ona göre aklın çıkmazları vardır. Ayrıca metafizik alanda akıl sınırlıdır. Ayrıca kalbin inandığı şeylerde ise imanı derinleştirmek için akla ihtiyaç vardır. Tasavvuf ilmi bu nedenle mürekkebe bir ilim olduğundan değerlidir. Çünkü kalbe ve akla gereken önem bu ilimde mevcuttur.

Gazâlî'ye göre ilimleri sınıflamanın amacı şudur: Her ilmin olduğu şekilde anlaşılması için o ilimler ve akli iyi değerlendirmek lazımdır. Her ilmin akılla olan

⁸ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 49

⁹ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 49-51

¹⁰ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 52

münasebeti farklı şekilde algılanmalıdır. Bu nedenle bu sınıflamayı yapmayı uygun gördük.

Her ilim için farklı ele aldığımız aklın ne anlama geldiği anlaşılırsa, Gazâlî düşüncesinde akıl daha anlaşılır olacaktır. Bu nedenle öncelikle aklın ne olduğunun anlaşılması yerinde olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'YE GÖRE AKLIN MAHİYETİ VE DERECELERİ

I. Aklın Tanımı ve Bilginin Kaynağı Olarak Akıl

Gazâlî aklı ne şekilde tanımlıyor? Tek bir tanım, akıl için yeterli midir?

Gazâlî'de akıl denince, bu kavramın zaman zaman farklı isimlerde cümlelerde kullanıldığını bilmemiz gerekir. Ona göre insanın kalbinde kemâl sıfatları bulunan bir göz vardır ki, ona bazen akıl, bazen ruh, bazen de insanî nefis denir. Fakat önemli olan isimlerin çokluğunda değildir. Çünkü zayıf idrak sahibi olanlar isimler çoğaldıkça bunların manâsının çok olduğu fikri uyanır. Gazâlî, nefis, akıl, insanî nefis derken; akıllıyı emzikli çocuktan, hayvandan ve deliden ayırd eden manayı kasteder. Fakat genel ulemâ ona akıl dediği için Gazâlî bu kelimeyi kullanmayı uygun görüyor. Akıl bazen de nur ismi yerine kullanılır.¹¹ Yani akıl ona göre belli şeyleri idrake yarayan bir yetidir. Ve bu yeti farklı isimlerle anılsa da asıl kastedilen şeyin akıl olduğu bilinmelidir. Gazâlî "akıl" kavramını kullanırken aynı zamanda, "ruh, nefis, kalp" gibi kavramları kullanarak aklı kastetmiştir.¹² Bu nedenle bu kavramlarla aklın ilişkisini de ele almayı uygun gördük.

I.I. Akıl- Ruh İlişkisi:

Ruhun mertebelerini Necip Taylan "Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi- Mantık- İman" eserinde şu şekilde sıralamıştır:

1. Hissedici Ruh (Er ruhu'l hassas): Hayvanda da bulunan, bütün duyuları alan ruh. Akıl ise kastedilen ruhun bu mertebesi değildir. Ancak insan davranışları hayvaninkilerden daha ölçülüdür. O nedenle akıl elbette ruhun bu mertebesine de etki edecektir.

¹¹ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), çev. Yaman Arıkan, Uyanış Yayınevi, İst., 1972, s. 133,140

¹² Hüsameddin Erdem, "Gazâlî' de Bilgi Meselesi", İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt/Vol:13, sayı/ no: 3-4, 2000, s. 293

2. Hayâlî Ruh (Er ruhu'l Hayâlî): Duyu verilerini kaydeder ve gerektiğinde de kendi üstünde bulunan aklî ruha sunmak üzere saklar. Henüz gelişiminin başlangıcında olan çocukta bu ruh yoktur.¹³

3. Aklî Ruh (Er ruhu'l Aklî): Yalnız insana mahsus olan cevher. Gazâlî' de ruh diye kastedilen akıl budur. Ancak bu, aklın en alt mertebesini oluşturur. Düşüncenin temeli ve insanı hayvandan ayıran temel noktadır.

4. Fikrî Ruh: (Er ruhu'l Fikrî): Sırf aklî olan ilimleri alıp onlar arasında sınıflara ayırıp bilgileri ortaya koyan ruh. Aklın mertebe olarak yetkin olduğu ruhun mertebesi budur.

5. Kutsal peygamberlerin ruhu (Er ruhu'l kutsi en nebevi): Bu ruh ile peygamberlere gayb ışıkları açılır.¹⁴ Aklın en üst mertebesi budur.

"De ki ruh Rabbim'in emrindedir"¹⁵ ayetinde kastedilen mâna akıl ve ruh arasındaki ilişkiye örnektir.

Ruhun Gazâlî'de farklı manalara geldiğini görmekteyiz. Ancak akıl-ruh ilişkisinde, akıl ve ruhun tam anlamıyla eş anlamıyla kullanıldığını söyleyemeyiz. Akıl, ruhun bir özelliği, mertebesidir.

I.II. Nefs-Akıl İlişkisi:

Gazâlî'de nefis ve akıl kelimeleri de birbirleri yerine kullanılmıştır. "İnsanın mükellef ve (ilahî hitâba muhâtap oluşu) kendine özgü, fazladan bulunan başka bir şeyden dolaydır ki bu da nefstir."¹⁶

Burada akıl insanı farklı ve sorumlu kılan bir yeti olarak karşımıza çıkıyor.

I.III. Akıl- Kalp İlişkisi:

Gazâlî akıl- kalp ilişkisi kurarken bir benzetmeyle bunu örneklendirir: Beden bir şehre benzer. El, ayak ve azalar, şehrin sanatkârları gibidir. Şehvet, maliye müdürü gibidir. Gazap, şehrin emniyet amiri, kalp de bu şehrin padişahıdır.

¹³ Bkz., Necip Taylan, "Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi- Mantık- İman", Marmara Üniv. , İlahiyat Fak. Yay. , İst. 1994

¹⁴ Necip Taylan, a.g.e, s. 76

¹⁵ İsra ; 17/ 85

¹⁶ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 33

Akıl ise padişahın veziridir. Padişahın bunların hepsine ihtiyacı vardır. İnsan vücudunun idaresi ancak bununla yürür.¹⁷

Burada kalp, akıldan üstün ve sürekli ilişki halinde olan bir nitelik olarak belirtilmiştir. Aklın idraki kalpte olur. Kalp neye yönelirse aklın idraki o yönde olacaktır. Akıl, kalp için yaratılmış olup, onun mumu ve kandili olmak ona ışık tutmak içindir. Bu noktada Gazâlî’de akıl kalbin bir hizmetçisidir.¹⁸

Ancak kalbin akılla doğru bir bilgiye ulaşması için birtakım şeyleri yerine getirmesi gerekir. Kalp neye meylederse akıl o yönde hareket eder. Bununla kalpte hem iman nurunun hem de marifet bilgisinin oluşabilmesi için birtakım şartların olması gerekir:

1.Ayna (kalp) dan kaynaklanan eksiklikler ya da aynanın yeterince cilalanmayıp parlatılmaması. Yani istidât olarak kalp gerçekleri kavramaya meyillidir.

2.Ayna yansıma özelliğine sahip olsa bile onun kirli ya da tozlu paslı olması. Bu noktada örneğin kalbin önyargılara yönelmesinden dolayı aklın doğru idrak edememesi.

3.Aynanın objeye döndürülmemiş olması.

4. Ayna ile obje arasındaki engellerin kaldırılmaması.

5.Aynaya yansıtılacak şeyin hangi yönde olduğunun bilinmemesi.¹⁹

Kalbe bağlı olarak akılı tanımlarsak; eşyanın hakîkatini kavramaya yarayan aynanın verilerini işlemeye yarayan nitelik diyebiliriz.

I.IV. Aklın Tanımı:

Gazâlî, İhyâu’ Ulûmi’ d–Din adlı eserinde akılı şöyle tanımlar: "Akıl, yaratılıştaki bir garîze ve kendisiyle eşyanın hakîkati idrak edilen asıl bir nurdur. Zekâ ve zeyreklik, ahmaklık ve gabâvet fitrîdir. Bunlar yaratılıştadır. Yaratılışında

¹⁷ Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, Çev. A. Faruk Meyan, Cilt 1-2, Bedir Yayınevi, İst., 1969, s. 29

¹⁸ Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, s.30

¹⁹ Hüsameddin Erdem, a.g.e, a.g.d, s.294

akıl ve fehimden yoksun olanlar bunu sonradan temin edecekler. Ancak bunlar kimsede varsa tecrübe ve derecelerle inkişâf ettirebilir ve geliştirebilir.²⁰

Gazâlî, akılı yalnızca bu şekilde tanımlamaz . O, aklın insana kattığı üstünlük olarak da bazı tanımlar yapar.

İnsana has nefs-i nâtıkanın kuvvetleri ikiye ayrılır

1. Amil Kuvvetler(İşleyici Kuvvetler): Bununla pratik akıl kastedilir.

2. Âlim Kuvvetler: (Bilici Kuvvetler): Bununla kuvve halinde akıl kastedilir.

Bu iki kuvvetten her birine, ortak isim olarak akıl denir.

Amil kuvvetlerin, hayvanî kuvvetlere, tehâyyulî ve tevehhumî, hayvani kudrete kıyasla bir de kendine kıyasla bir üstünlüğü vardır. İnsan bu yetisi sayesinde şekilsel olarak hayvandan ayrılır. Mesela: Hayâ, gülmek, ağlamak gibi.

Amil kuvvetin hayal gücü ile bir takım işlerde tedbirler alması ve üretim yapması ile hayvandan ayrımı vardır. Amil kuvvetin kendisiyle mukayesesi ise; nazarî akıl ile amil kuvvet arasındaki fark gibidir. Mesela yalanın çirkin oluşu gibi.

Yani kısaca din esaslarının teferruatının tamamı nazarî akıl ile amelî durum arasında doğan görüşlerden ibarettir.²¹

Gazâlî’de aklın tanımı hususunda şu noktaları özetleyebiliriz.

Akıl, insana özgü özellik ve ilahî hitaba muhatap kılan şeydir. Aklın iki yönü vardır. Birincisi eşyânın hakîkatini bilmek, ikincisi ise kalpteki ilim sıfatıyla aynı şeydir.²² Akıl; ruh, kalp, nefis gibi kelimelerle eş ya da yakın anlamlı olarak kullanılmıştır. Akıl, insanda istidât olarak vardır. Eğer bu yoksa sonradan edinilmez, istidât olarak var olan şeyler sonradan geliştirilebilir. Akıl kelimesi birçok manaya gelir. Hâlbuki insan tek bir manaya geldiğini sanmakla yanılmaktadır.²³

²⁰ Gazâlî İhyâu’ Ulûmi’ d –Din, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay. , İst. Cilt 1-3, s.872

²¹ Gazâlî, Meâricül’ Kuds (Mukaddes Merdivenler), Çev. Yaman Arıkan, İst., 1971, s.54,55

²² Necip Taylan, a.g.e, s 76

²³ Gazâlî, İhyâu’ Ulûmi’ d –Din, Cilt 1, s 216

I.V. Akılın Mahiyeti:

Akılın mahiyeti konusunda Gazâlî'nin düşüncelerini şu şekilde ifade edebiliriz:

Akılda bazı hazır bilgiler vardır.

a) Bir şey hem hadis hem de kadim olamaz.

b) Bir şey hem var hem de yok olamaz

c) Bir söz hem doğru hem yalan olamaz.

d) Bir hüküm bir şey için câiz olduğunda, o şeyin benzeri için de câizdir.

e) En hususi mevcut olunca en umuminin de mevcut olması lazım gelir.²⁴

O halde Gazâlî'ye göre akıl, doğuştan bazı bilgilerle hazır olarak donatılmıştır.

İdrak edilen bazı bilgiler vardır ki her zaman akılda hazır değildirler. Yani kuvve halinde bulunan akıl ile araştırılarak yeni bilgiler elde edilir.²⁵

Gazâlî, din ile akıl konusunda şu yargıya varır: Göz için güneş ışığı ne ise, akıl için de Kur'an ayıdır. Akıl hakikatleri tam manasıyla idraki ancak bu şekilde olur.²⁶

Gazâlî'nin akıl tanımında aklın kısımlarının olup-olmadığı açıkça belirtilmemiştir. Acaba aklın kısımları mevcut mudur? Bu mesele akıl kelimesinin dereceleri doğrultusunda ele alınacaktır.

Gazâlî'ye göre aklın mahiyeti denince akla onun akıl konusundaki şu sınıflaması gelir.

İnsanlar akıl kelimesini tek bir manaya geldiğini sanmakla yanıldıkları açıktır. Çünkü Gazâlî'ye göre akıl dört manaya gelir.²⁷:

²⁴ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), çev. Yaman Arıkan, Uyaniş Yayınevi, İst., 1972, s. 141,142

²⁵ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s. 142

²⁶ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s. 142

²⁷ Gazâlî, İhyâu' Ulûmi'd -Din, Cilt 1, s. 216

1. İnsanları Hayvandan Ayıran Özellik: Bu özellik sayesinde insan, düşünme faaliyetini gerçekleştirmeye yönelmekle birlikte nazarî ilimleri de öğrenmeye hazır hale gelmektedir.²⁸ Yani akıl burada istidât olarak karşımıza çıkıyor. İhyâu' Ulûmi'd-Din' de bu tür akla Hâris Bin Esed-i Muhâsibi'nin tanımıyla şöyle örnek verilir:

"Nazarî ilimler kendisiyle anlaşılabilir bir gârize-i tabiattır. Allahü Teâlâ'nın kalbe akıttığı bir nurdur ki insan onunla eşyâyı anlarsa istidât kazanır."²⁹ Bu sınıflamayla ilgili olarak ortaya çıkan tanımdan anlaşıldığı üzere; burada akıl, insanları hayvanlardan ayrılmasını sağlayan bir haslet olarak nitelendirilmiştir. Dikkat edilirse hasletin kendisi hayvanlardan insanları ayırıyor. Bu hasletin gereklerini yerine getirmeyen ve var olan istidâdı ortaya çıkarmayıp geliştirmeyen insanların insanlığını ortaya çıkardığı söylenemez. İnsan akli sayesinde duyuları bile hayvanlarınkinden ayrılır ve duyuları bilinçleşir.

İnsan bazı hususlarda hayvanlarla eşit olsa da güzellik, sûret hassasıyla temayüz eder. İnsan âzâ ve kuvvetlerini akılla şerefendirip ilimle donatırsa ancak o zaman melekler sınıfına yükselme fırsatını bulur. Ancak âzâlarını ilimle donatmıyorsa hayvandan daha aşağı bir konuma sahip olur. Vücut kendi arzu ve isteklerine hâkim olmayı bilirse ancak o zaman hak ettiği insani yerini bulabilir.³⁰

İnsanı hayvandan ayıran özellik olan akıl yalnızca ilimleri elde eden bir özellik olarak algılamak yanlıştır. Hayat bakımından insan ve hayvan arasında bir fark yoktur. Nazarî ilimleri idrak ile insan hayvanlardan farklı konuma gelir. Ancak görülüyor ki Gazâlî'nin bu tarifinde akıl yalnızca nazarî ilimleri algılayan bir unsur değildir. "Allah'ın insanın kalbine akıttığı bir nur" derken anlayış, kavrayış, sezış gibi ruh temâyüllerini de içine alır. Zaten Gazâlî'nin de akli değişik manâlarda kullandığı bilindiğine göre buna şaşırılmamak gerekir. Bu akıl sayesinde insan ilim meydana gelir. Davranışları uyumlu hale gelir. Nedenini, niçinini bildiği davranışlar sergiler. Hayvandan farkı ise işte bu noktada ortaya çıkar ki, davranışlarının şuurunda olan insan bu yetisine akıl sayesinde

²⁸ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, Çev. Halil Aldemir, Polen Yay. , İst., 2005 s.243

²⁹ Gazâlî, İhyâu' Ulûmi'd -Din Cilt 1, s.216

³⁰ Mehmet Ali Okhan, Büyük Mutasavvıf İmam Gazâlî, Gayret Kitabevi, İst., 1954, s. 55

ulaşır. İnsanı şerefli yapan, farkını ortaya koyan akıl, Gazâlî’de kastedilen bu akıldır. Akıl bir ayna hükmündedir. Allah’ın insanın kalbine koyduğu bu nurun aydınlık kalabilmesi insanın kendi elindedir. İnsana verilen bu akıl, insanca korunmalı ki aynası hakîkati olduğu gibi yansıtılsın.

İnsanı hayvandan ayıran aklın birçok fonksiyonu vardır. Ancak bu fonksiyonunu ortaya koyabilmesi için önündeki engellerin ortadan kaldırılması gerekir. Aklı ilme bağlamak, gözü görmeye bağlamak gibidir. Halbuki yansıyan bir güneş ışığı görmeye engel olacağı gibi insanın doğru idrakini kısıtlayan aklın istidâdına aykırı düşünceler insandan ayrılmalıdır.³¹

İnsan, istidâdında olan bu yetisiyle ilmi elde etmese de bu kimse yine de akıllıdır. Bununla birlikte akılı inkar eden ve onu delile ihtiyaç duymadan bilgilere indirgeyen anlayış yanılmıştır. Çünkü ilimlerden haberi olmayanlarla uykuda olan kimse de her ne kadar bilgiden yoksun olsalar da fitrattan gelen bu özellik bakımından akıllı varlık olarak adlandırılır.³²

İnsanı hayvandan ayıran özellik bakımından insanın bu yönü, onu sorumlu kılan yönüdür. Aklın bu yönü sorumluluk almaya meyillidir. Çünkü akıl, nazarî ilimleri öğrenmeye meyillidir. Fıtratı gereği bu bilgileri almaya âşinâdır. Ruhun âşinâ olduğu bu bilgiler ona nüfuz ettiğinde insanın hayvandan farkını ortaya çıkarır ve fitratının gereğini ortaya koyar.

İnsanı hayvandan ayırt etme yeteneği, bir yeti ve istidâttir. Kendisine bu istidât verildiği halde, onun gereğini yapmayan ve layık olduğu seviyeye yükselmeyen insan, hayvandan aşağı kalır. Aslında o yaratılış itibarıyla melekût âleminde seyahat edebilecekken bu yetisini kullanmazsa hayvandan daha da aşağı olur.³³

Gazâlî, "Mişkâtul Envar" adlı eserinde yine naklî delillerden örnek getirerek konuya açıklık kazandırır.

³¹ Gazâlî, İhyâu’ Ulûmi’ d –Din, Cilt 1, s. 216

³² Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.243,244

³³ Gazâlî, Mişkâtül’ Envâr (Nur Kandili), s. 144

"...Onların kalpleri vardır, bunlarla idrâk etmezler; gözleri vardır, onlarla görmezler, kulakları vardır, onlarla işitmezler. Onlar dört ayaklı hayvan gibidir. Hatta daha aşağıdırlar."³⁴

İnsan, akıl yetisini kullanmadığında hayvandan daha aşağı bir konumdadır, zira hayvanın olmayan bir yetiyi kullanması beklenemez.

2) Çocuklarda görülmeye başlanan ayırt etme yeteneği: Çocuğun mümkün olan şeylerle olmayan şeyleri birbirinden ayırt etme yeteneği de aklın bir yönüdür. Mesela, bir cismin diğerinden büyük olduğunu anlamak veya bir kişinin aynı anda iki yerde bulunamayacağını anlamak gibi. Gazâlî, burada kelâmcılardan bir örnek sunar. Biliyoruz ki o, eserlerinde hem kelimci, hem filozof hem de mutasavvıf yönüyle örnekler gösterir. Kelâmcılar akli şöyle tarif etmiştir : "Akıl; mümkün olan şeylerin mümkün olduğunu, imkânsız olan şeyin de imkânsız olduğunu bilmek gibi bir delile ihtiyaç duyulmadan bilinen bilgilerin bir kısmına denir." Bu bilgiler insanda mevcuttur.³⁵ Bunların akıl olarak adlandırılması doğru ancak bu bilgiler dışında hiçbir şeyin kabul edilmemesi yanlıştır.³⁶ Bu tür bir istidâtla insan iyiyi kötüden ayırt etmekte ve zihnin temel kabullerine ulaşmaktadır. Ayrıca akli ilimlerin algılanmasının temelini oluşturur.

İyiyi kötüden ayırt etmek ya da nefse hâkim olmak, hayvanlarda bulunmadığı gibi buluş anına kadar çocuklarda da bulunmaz. Bu sebeple çocuklar, ilmin zaruf neticesi olan şeyleri edemedikleri gibi nazarî ilimlerle onun mükteşebâtı olan şeyleri idrak etmediklerinden, Allah'ın nebileri ve velîlerine verdiği ihsan ve lütfunu anlayıp bilemezler.³⁷

3) Tecrübe ile elde edilen ilim de aklın bir yönüdür: Edinilen deneyimler tecrübe sahibini kemâle erdiriyorsa bu kimseye akıllı, şayet bir kazanç sağlamıyorsa cahil denir.³⁸

Bu konuda Gazâlî, bir eserinde geçmişe dair rivâyetlerde, Allah'ın Hz. Musa'ya şöyle vahy ettiğini söyleyerek bu türden bir akla işaret ediyor.

³⁴ Araf ; 7/179

³⁵ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.245; Gazâlî, İhyâu' Ulûmi'd –Din, Cilt 1, s.216

³⁶ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.245; Gazâlî, İhyâu' Ulûmi'd –Din Cilt 1, s.216

³⁷ Mehmet Ali Okhan, Büyük Mutasavvıf İmam Gazâlî, s. 53

³⁸ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.245; Gazâlî, İhyâu' Ulûmi'd –Din, Cilt 1, s.216

"Dostlarını akıllıca seç. Benim hoşnutluğumu kazanma çabasına yardımcı olmayan her arkadaş gerçekte sana düşmandır. "³⁹

4) Bir şeyin âkıbetini hesaplamak: Fıtratta bulunan bu özellik sayesinde işlerin sonunu hesap etmek veya nefsin bazı taşkınlıklarına (şehvet gibi) önüne geçebilme yeteneğini akıl olarak ele almak lazımdır.

Şöyle ki akıllı kimse arzulara, dünyalık işlere değil de işlerin sonunu düşünmeye ağırlık verir. Bu da insanı diğer canlılardan ayıran bir özelliktir.⁴⁰

Bir şeyin âkıbetini hesaplayan akıl, Gazâlî'ye göre artık kemâle ermiştir. Kendi hayatında da iç hesaplamalara giren Gazâlî, kendi hayatında da aklın bu tekâmülünü görür. Örneğin medresede ders verdiği dönemlerde kendini yalnız dünyevî arzular için ders verdiği kanaatine varmıştır. Bu yüzden buhranlı dönemlerinde düşünüyor ve bu duygulardan sıyrılmaya çalışıyordu. Din ilimlerinin amacının dünyevîleşmeden uzak olması gerektiği kanaatine varıyordu. Aklı da fiilî ve fikrî her ibadete, dine aykırı olmayan boyutta kullanıyordu.⁴¹

Gazâlî'de aklın mahiyeti dediğimizde yalnızca bu dört kısımdan ibaret değildir. Bir eserinde o akılı başka bir sınıflamaya tabi tutmuştur. Gazâlî'ye göre Allah iki tür akıl yaratmıştır:

1) Mutlak akıl: Bu, tıpkı güneşe benzer. Nasıl ki ışık kaynağını güneşten alıyorsa insan aklının ışık aldığı tek kaynak o dur. Burada faal akıl kastedilmiştir.

2) İzafî akıl: Bu akılla, eşyânın hakîkatini kavramaya yardımcı olan iyiyi kötüyü ayıran akıl kastedilir.⁴²

Gazâlî'nin bu akıl sınıflaması temel noktadadır. Bir önceki akıl sınıflaması aklın, insanın değişik devrelerde nasıl ortaya çıktığı ya da insanlar arasındaki farklılığı şeklinde idi. Bu sınıflamalarda ise Allah'ın kendi nurundan bir nur vererek insanı şereflendiren genel manâlardaki akılı görmekteyiz. Akıl, her insan da

³⁹ Gazâlî, Bana Arkadaşımı Söyle, Çev. Osman Arpaçukuru, İlke Yayıncılık, İst., 2006, s.19

⁴⁰ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.245; Gazâlî, İhyâ'u Ulûmi'd -Din, Cilt 1, s.216

⁴¹ İlhan Kutluer, Gazzâlî' nin Felsefi Serüveni, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt/ Vol: 13, sayı/ no: 3-4, 2000, s.262

⁴² Gazâlî, Amellerde İlahi Terazi, çev. , Abdullah Aydın, Sena yayınları, İstanbul, 2003, s.286

aynı mı ortaya çıkar? Kişi, hayatında çeşitli dönemlerde aklın farklı dereceleriyle karşılaşabilir mi? Bu konuyu aklın dereceleriyle ilişkilendirmemiz gerekiyor.

II. Aklın Dereceleri

Gazâlî’de aklın dereceleri deyince bunu aklın mahiyetiyle açıklamak yerinde olacaktır. Aklın mahiyetine göre akli derecelendirirsek, aklın insanı hayvandan ayıran yönü, aklın asıl kaynağıdır. Yaş, insan fıtratında vardır. Bütün bilgiler fıtrattaki bu özellikte mevcuttur. İstidât olarak kendisinde var olan bu bilgiler şartlar oluşunca açığa çıkar dışarıdan ulaşmaz. Topraktaki suyun mevcut olduğu gibi.⁴³

Çocuklarda görülmeye başlayan ayırt etme yeteneğine göre aklın diğer varlıklardan ayıran unsur olarak var olması en alt derecedir. İstidâtında var olan bu bilgileri açığa çıkarmak insanın ve aklın derecesini arttıracaktır. Bu fitrî özelliğin yani aklın bilgiyle olan ilişkisi gözün görmeyle ilgisi gibidir.⁴⁴

Tecrübe ile elde edilen ilim ise kaynağa en yakın koldur. Derece bakımından ikinci basamaktır. Çocuklarda görülmeye başlayan ayırt etme yeteneği sonradan kazanılabilir.⁴⁵ İnsan, istidâtında var olan akli kullanarak iyiyi kötüden ayırt edebiliyorsa bu tür akla erişmiş demektir. Ancak bilgi edinme yoluyla da bu ayırma varabilir. Nasıl ki göz görmesi gerekenleri sis halinde göremezse akıl da bu sisten arındırılırsa görebilir.

Ancak istidât olarak akıl olmadıkça, temel şeyleri ayırt etmeye yarayan akıl, bilgi elde edilmez, fayda vermez.

Tecrübeyle elde edilen ilim olarak akıl, istidât olarak bulunan ve çocuklarda görülmeye başlanan ayırt etme yeteneğinin bir koludur. Çünkü bu fitrî özellikle zarurî bilinen bilgiler sayesinde tecrübelerden istifade edilebilir.⁴⁶ Yani istidât olmadan ve temel şeyleri kavrayan akıl olmadan tecrübelerden ders çıkarmaya akılla erişilemez. Ancak aklın süzgecinden geçen tecrübeler insanı zekâ yönünden

⁴³ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.245, 246, 247, 248

⁴⁴ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.244

⁴⁵ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.246

⁴⁶ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.245

bir üst noktaya ulaştırabilir. Çünkü tecrübelerin olgunlaştırdığı ve tecrübelerden ders çıkaran kimselere akıllı denir.

Bir şeyin âkıbetini hesaplamak nevinden olan akıl, istidât olarak aklın tekâmülünde, gelişimin son meyvesidir. Hedeflenen en büyük gayedir.⁴⁷ Gazâlî "Cehaletten Korunmak" adlı eserinde bir hadisle, bir şeyin âkıbetini hesaplamak nevinden akla örnek vermektedir.⁴⁸

Aklın dereceleri hakkında şunlar söylenebilir: Çocuklarda görülen ayırt etme yetisi olarak akıl, kalıp olarak vardır. Yani bu akıl, aklın en hafif derecesidir. Çünkü işlevi olmayan bu aklın bir kıymeti olamaz. Eğer bu kalıbın üzerine diğer türlerden akıl inşâ edilirse aklın dereceleri yükselecek ve insan, insanlığını ortaya koyabilecektir.

Çocuklarda görülen ayırt etme yetisi olarak akıl, insanı hayvandan ayıran yeti olan özelliğe en yakındır. Ama aklın tekâmülünü tamamlaması için bu aşamanın olması zorunludur. Yani akıl, hem kalıp olarak var olup hem de doğuştan bazı bilgilerle donanıp hem de iyiyi ve kötüyü ayırt etme özelliğine sahip olacaktır.

Daha sonra tecrübeler devreye girer. Tecrübenin getirdiği bilgiler kişide yeni bilgiler oluşturuyor ve bunlar onu doğru bir şekilde kullanmaya yöneltiyorsa o zaman akıl bir derece daha yükseliyor demektir. Ancak akıl geçirdiği tecrübeler sonucu yeni bir bilgi edinmiyorsa akıl bu dereceye ulaşamamış demektir.

Bir şeyin âkıbetini hesaplamak istidâdına ulaşan akıl ile asıl temel nokta kastedilmektedir. Kişi davranışlarını yapmadan önce sonradan olacakları kestirip ona göre davranışlarına yön veriyorsa nefsânî arzularına kendini tutsak etmeyip emri altına alabiliyor ve duyulara bu noktada akıyla söz geçirebiliyorsa aklın son derecesi ve insanı hayvandan ayıran gerçek yön işte budur. Asıl ulaşılması gereken son derece de budur.

Aklın dereceleri deyince bir de akılda bilgilerin oluşma biçimi ile ilgili bir derecelendirme ele alınmalıdır. Nefs (akıl), bilgi bağlantılarını yapan bir özne ve bütün düşünülen biçimlerin kuvve halinde bulunmasıdır. Bu düşünülür biçimlerin

⁴⁷ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.244

⁴⁸ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s.246

kuvve halinden fiil haline geçebilmesi için bir sebebe ihtiyaç vardır. Bu sebep daha yetkin ve daha bilgili ve akıllıdır. Nefs özü itibariyle yetkindir, dışardan bir nesneye muhtaç olmaması bakımından düşünülür yetiler vardır. Ancak nasıl ayna nesnelerin biçimini yansıtıyorsa nefis de nesnelerin biçimini yansıtmasını bilmelidir.⁴⁹

İnsanda bulunan işleyici (âmil) kuvvetler, yani akıl sayesinde bedeninsana hükmetme durumları ortadan kalkar. Bilakis, artık akıl galip gelir, kötü ahlaktan sıyrılır. Güzel ahlakın insana hâkim olmasıyla ise insan değerini bulur.

Kuvve-i Nazarîyyeye'ye gelince, o, üst yanında olana kıyasla bir kuvvettir ki, insan onunla hareketlenir. Ondandır istifade eder ve ona yönelir. Sanki bizim nefsimizin iki çehresi vardır. Bunlardan biri bedene yönelmiştir. Bu çehrenin, bedeninsan tabiatı iktizası cinsinden eser kabulüne kabiliyetli olmaması gereklidir.

İkinci çehre, yüksek başlangıçlara ve bilfiil akıllara yönelmiştir. Bu çehrenin, bedeninsan tabiatı cinsinden daima eser kabulüne kabiliyetli olması gereklidir. Nefsin kemâlî bununladır.

Kuvve-i nazarîyye, nefis cevherini kemâle erdirmek içindir. Kuvve-i amelîyye ise, nazarî kemâle erişmek gayesiyle bedeni idare etmek içindir.

İnsan bir şeyi ya fiilî olarak kabul eder ya da nazarî olarak kabul eder. Kuvvet, üç manada kullanılır:

1. Mutlak İstidât: Mesela bir bebek ne kuvve olarak ne de fiil olarak yazı yazamaz. Bu tür kuvvete mutlak kuvvet denir.

2. Gerekli Bilgilere Sahip Olma Hali: Henüz kalemi tutmayı öğrenen çocuğun hali gibidir. Burada istidât biraz daha gelişmiştir. Bu kuvvete meleke kuvveti denir.

3. İstidâtın İyice Gelişmiş Hali: Yazma sanatını iyice öğrenmiş bir kâtibin durumu buna benzer. Bu kuvvete kemâl hali denir.⁵⁰

⁴⁹ A. Kamil Cihan, İbni Sina ve Gazalî'de Bilgi Problemi, İnsan Yayınları, İst , 1998, s.90

⁵⁰ Gazalî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), Çev. Yaman Arıkan, İst. , 1971, s.55, 56

İnsan zihninin varlığının başlangıcından beri birtakım formlar (mantık) onda vardır. Ancak bu formlar onun düşünüşü için yeterli değildir. Çünkü kuvve halinde bulunan bu düşünülür biçimlerin fiil haline (pratik akıl) gelebilmesi için nefse dış dünyada bulunan nesnenin bir yansımasının ulaşması gerekir. Nefiste bulunan bu düşünülür formlar ile nesnenin zihne yansıması gerçekleştiğinde bilgi oluşur. Yani pratik akıl oluşmuş olur. Pratik akıl, elbette kuvve halinde bulunan akıldan daha üstündür.⁵¹

Zihnin formları aklın derecelerinde en alt kısımdır. Zihin bu formları almada akıl faaliyetini sürdüremez. Ama aklın en hafif derecesi ve kalıbıdır. Aklın aldığı bilgileri bu formlarda işlemeden gerçek yetkinliğe ulaştığı söylenemez. O halde kuvve halinde bulunan akıl fiil halinde bulunan akıldan bir derece daha aşağıdadır.

II.I. Gazâlî'ye Göre İlâhî Kitaba Göre Aklın Mertebeleri:

Gazâlî bir de Kur'an'a göre akli derecelendirmeye tabi tutmuştur. Bu noktada O, naklî delillerle konuya açıklık getirir.⁵²

Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun sıfatı, sanki içinde bir çerağ bulunan bir hücredir. O çerağ, bir sırça kandil içindedir. O sırça da sanki bir inci gibi parıldayan bir yıldızdır ki güneşin doğduğu yere de, battığı yere de nispeti olmayan mübarek bir ağaçtan, zeytinden tutuşturulup yakılır. Onun yağı, kendisine bir ateş dokunmasa da, hemen ışık verir. Bu ışık da nur üstüne nurdur. Allah kimi dilerse onu nuruna kavuşturur. Allah insana meseller irat eder. O her şeyi hakkiyle bilir.⁵³

Ayetteki kandil, ilk aklın temsilidir. Nasıl ki kandil, ışık meydana getirmeye müsait ise ilk akıl da istidât olarak bazı şeyleri kavramaya müsaittir. Nefs de yaratılış itibariyle kendisine akıl nurunu ziyade etmeye müsaittir. Akıl biraz kuvvetlenip kendisi için ilk mâkûlât hâsıl olunca parlak bir cam kadeh halini alır. İlk mâkûlâtın tahsilinden sonra, doğru fikre ulaşacak bir dereceye varınca akıl, bir

⁵¹ İzmirli İsmail Hakkı, İslamda Felsefe Akımları, İst., 1997, s. 351

⁵² Gazâlî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), s. 61

⁵³ Nur; 24/35

ağaçtır. Çünkü ağacın birçok dalları vardır. Akıl meleke konumuna gelmişse artık kandil yağına benzetilir. Bu noktaya gelen akıl artık ışık vermeye meyillidir. Daha sonra mâkûlâtın kavranmasıyla nur üstüne nur olur. Ulaşılan bu ışıkla iki dereceden akıl oluşur. Biri fitrî akıl nuru diğeri ise sonradan gelişen akıl nurudur. Bu nurların birleşimi ile de büyük kandiller oluşur. Yeryüzünde yakılmış bu ateş insanlığa mâkûlât nurlarını saçan faal akıldır. İşte Peygamber akli da Rabbânî bir nurdur ki ışıklar saçar.⁵⁴

Gazâlî'nin bu yöndeki açıklamaları ele alındığında, aklın istidât olarak insanda var olmasının yanı sıra, sonradan kazanılan yönü olduğu açıktır.

Aklın dereceleri denince bir de akıl yönünden insanlar arasındaki farklılık vardır. Çünkü insanların kesin olarak idrak ettiği hususlarda farklılık olmasa da, sonradan kazanılan ve geliştirilen akıl yönünden insanlar farklıdır. Bunun için Gazâlî'nin insanlar arasındaki idrak farklarını ortaya koyuş durumunu ele almak gerekir.

II.II. İnsanlarda Aklın Farklılığı

Gazâlî'de akıl sınıflamasını daha önce ele almıştık. İnsanı hayvandan ayırt eden yön olarak ve çocuklarda görülmeye başlayan ayırt etme yetisi olarak akıl noktasında insanlar arasında bir fark yoktur. Örneğin bir şeyin diğerinden daha büyük olduğunu algılamak gibi. Bu tür akılda insanlar arasında bir fark söz konusu değildir.

Kuvve halinde bulunan ve istidât olarak var olarak insanda bulunan –ilk akıl- olarak nitelendirilen akılda insanlar eşittir.⁵⁵

Ancak ilk akıl konusunda insanların farklılığı hususunda, birçokları farklı düşünmektedir. Kimisine göre ilk akılda istidât olarak insanlar birbirine benzer. Ve bu halde eşittirler. Farklılık sadece bu akli istimalde ortaya çıkar.

⁵⁴ Gazâlî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), s. 61, 62

⁵⁵ Gazâlî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), s.57

Bazı âlimlere göre ise insanlar, istidât olarak farklıdır ve bu farklılık sonucunda fiilleri de farklı olacaktır.

Gazâlî'ye göre ise içinde bulunduğu mizacın değişikliğine göre mutlak istidât denen akıl değişiklik gösterir. Mizaç ne derece itidâle kavuşmuş ise nefis de insanın farklılığı da o derece şerefli olur. O derece yüksek bilgiler oluşur. Nasıl ki nefisler bir merteye halinde çeşitleniyorsa, istidâtlar da o denli çeşitlilik içindedir.⁵⁶

Ancak bahsettiğimiz bir işin sonucunu hesaplamaya yarayan akılda (Örneğin şehvî duyguları yenmek konusundaki akıl) farklılık söz konusudur. Fakat bu noktadaki çeşitlilik karmaşıktır. Örneğin bir kimsenin şehvî duygularını yenmesiyle diğerininki aynı değildir. İnsanın kendi içinde de böyle bir durumla ilgili farklılığı olabilir. Mesela insan bir şehvî duygusuna hâkim olurken diğerine yenik düşebilir. İnsanda bu çeşitli durumlardan kaynaklanır:

İlki, yaşla alakalıdır. Genç biri zinâyâ düşmekten korunmayabilir. Ama yaş ilerledikçe akli kemâle erdikçe ondan kurtulur.

İkincisi, bilgiyle alakalıdır. Kişideki şehvî duyguları kötü gösteren bilgiden kaynaklanır. Mesela doktor sağlık konusunda çok şey bilir ve hastalıktan korunmak için sağlığı bozucu şeylerden sakınır.

Üçüncüsü, söz konusu farklılık fitratta yer alan istidâdın bizzat kendisinden gelebilir. Akli güçlü olan nefsi koruyacaktır.

Temel şeyleri ayırt etmeye yarayan (bir şeyin diğerinden büyük olduğunu bilmek gibi) ya da çocuklarda görülmeye başlayan ayırt etme yeteneği olarak akılda insanların farklılığını ele alalım. Bu türde de insanların birbirinden ayrılığı söz konusudur. Burada da tecrübe ve fitrattan gelen farklılık söz konusudur. Fitri özellik bakımından akılda insanların farklılığını yaşla ilgili olarak da sınıflayabiliriz. Örneğin kırk yaşına kadar insan akli tedricî olarak büyür. Bir anda büyümesi söz konusu değildir. Ama fitratta insanların akli ayrıdır. Bir öğrencinin

⁵⁶ Gazâlî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), s.59, 60

anlaması diğerininkinden farklı olabilir. Biri çabuk kavrarken diğeri uzun uğraşlar sonucu kavrayabilir.⁵⁷

Gazâlî, İhyâ'sında, insanların akıl yönünden ayrılığını örneklendirmektedir. İnsanlar, talim ve terbiye kendisine fayda vermemek bakımından yeryüzü gibidir. Bir kısım toprak kendiliğinden suyu çıkarır ve akıtır. Bir kısım toprak kuyu kazmakla suyu çıkarır. Bir kısmı da ne kadar kazarsan kaz su çıkarmaz bir topraktır. Bu, toprağın çevresindeki farklılıktandır. İnsanlardaki farklılık ise akıldaki farklılıktandır.⁵⁸

" Allahü Teâlâ kulları arasında akıllı taksim etti. İki kişi amelde, iyilikte, oruç ve namazda müsâvi oldukları halde akıl da uhud dağından yanında zerre gibi birbirinden ayrılırlar. Allahü Teâlâ kulları arasında akıl ve yakînden daha efdal bir şey bölüştürmemiştir. "

İnsanı hayvandan ayırt eden yeti olarak akılda insanların hem kendi içinde hem de başkaları ile kıyaslandığında farklılık vardır. Bu farklılıklara etki eden birçok faktör vardır. Bunların bir kısmı akılla, bir kısmı da başka şeylerle (bilgi, yaş, tecrübe...) alakalıdır

Şüphesiz bir şey başkasına zâhir olur ve başkasından gizlenir. O halde idrakte de bir izafîlik söz konusudur. Avam tabakasınca idraklerin en kuvvetlisi duylardır. Görme duyusu bunlardan biridir. Görme duyusuna izafetle eşya üçe ayrılır:

Kendisi Görülemeyenler: Karanlık cisimler gibi.

Kendisi görülüp, kendisiyle başkası görülemeyenler. Mesela yıldızlar.

Hem kendisi görülüp hem de kendisi yardımıyla başkası görülenler. Mesela güneş. İşte nur kelimesi bu üç kısmın ismidir.⁵⁹

Havassa göre de insanlar akılca farklılık içindedir. Mesela bir ışık hem görünen hem gösteren, hem de görmeye vesile olandır. Fakat ışığın bu yönü yalnız bu gören göze sahip olanlar içindir. Çünkü hiçbir ışık körler için ne görünen ne

⁵⁷ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s. 251, 252

⁵⁸ Gazâlî, İhyâ' Ulûmi'd -Din, Cilt 1. , s. 223

⁵⁹ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s.130

gösterendir. İdrakte de insanlar böyledir, zira idrak etme gücü bulunan ruha sahip olanlar içindir.⁶⁰

Ayrıca Gazâlî'nin bir başka derecelendirmesi insanın hayat boyu geçirdiği merhaleler ile ilgilidir:

İnsan, dünyaya geldiğinde bilim ve idrak sahibi değildir. Sayısını yalnız Tanrı'nın bildiği âlemler içinde bunların hiçbirinden haberdar değildir.

İnsanın âlemden haberdar olması idrak iledir. Her idrak de insanı bir âleme vâkıf olmaya vasıta olarak yaratılmıştır. Yani istidât olarak akıl bir takım şeyleri kavramaya meyillidir ancak bilgilere sahip olması zamanla gerçekleşir.

Koku alma, dokunma, görmek gibi duyumlarla idrakler tamamlanır. İnsanın yaşadığı dönemlerine göre akıl derecelendirilirse, iki derece söz konusudur.

İlkinde, yedi yaşına yaklaşınca temyiz kuvveti uyanır. Bununla duyum mahsulü olmayan şeyleri kavrar ki bu insan için ayrı bir merhale ve durumdur. Yedi yaşından öncesinde ise duyumlarla yetinir.

İkinci olarak, birinci merhaleden sonra akıl kuvveti başlar ki bununla; zarurî, mümkün ve imkânsız olan şeyleri idrak ile bundan önceki merhalelerde bulunamayan şeyleri idrak eder.⁶¹

Gazâlî'ye göre aklın bir takım derecelerden oluştuğunu ele aldık. Peki, Gazâlî'ye göre aklın bir sınırı var mıdır? Yoksa o derecelere ayrılmış bu akıldan yola çıkarak mı bize aklın sınırlılığını açıklayacaktır? Belki de bir sınırlılığının olmadığını söyleyecek. Bu konuya açıklık getirmek için Gazâlî' de aklın değeri ve bu bağlamda sınırlılığı konusunu ele almaya çalışacağız.

⁶⁰ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s.131,132

⁶¹ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), Çev. M. Rahmi Balaban, Gayret Kitabevi, İst, 1947, s. 11

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'YE GÖRE AKLIN DEĞERİ VE SINIRLILIĞI

I. Aklın Çıkmazları

Gazâlî'ye göre acaba tek otorite akıl mıdır? Aklın çıkmazları var mıdır, varsa hangi alanlardadır? Çıkmazda olduğu alanlar içinde imanî sahalara var mıdır?

Gazâlî, aklın çıkmazları derken onun çıkmaza düştüğü, söz sahibi olamadığı alanları kasteder. Yalnız aklın çözemediği alanlar, ona göre aklın sınırlı ve söz sahibi olamadığı alanlardır. Gazâlî, bu alanları bir takım örneklerle açıklamıştır. Örneğin zaman kavramı ele alınır; geleceğin tamamı ne birbirine bitişik, ne de birbirinin ardından gelmiş olmak suretiyle varlık sahasına girmiştir. Geçmişin ise bütünü birbirinin ardından gelmek suretiyle değilse de birbirine bitişik olarak var olmuş durumdadır. Ve anlaşılıyor ki, biz âlemin ebedî olarak kalmasının akıl verileriyle imkânsız olmadığını düşünmüyoruz. Âlem'in hem sürekli kalmasını hem de yok olmasını olanaklı görebiliriz. Gazâlî'ye göre bu iki mümkünün ise hangisinin gerçek olduğu din tarafından bilinebilir. Bu noktada düşünmek akla ait bir mesele değildir.⁶²

Görülüyor ki, bazı noktalarda akıl, iki yönlü düşünmekte ve kesin hüküm verememektedir. Bu noktalarda akıl yetersiz kalmakta, bize en doğru fikri bu alanda din vermektedir. Gazâlî, aklın bize bildiremediği ve çıkmaza düştüğü noktalarda dinin yardımcı olduğunu söylüyor.

Bir başka yönden akıl düşündüğünün zıddını da iddia edebilir. Bu noktada hangisinin gerçek olduğu konusunda akıl kesin bilgi sunamaz. Mesela ne zaman bir hâdisin, kadim irade ile vukûu tasavvur edilirse vukûa gelen yokluk veya varlık olması arasında fark yoktur. Bu noktada dinin verdiği bilgiye teslim olmaktan başka çare yoktur.⁶³

Aklın sınırlılığı noktasında yine örnek vermek gerekirse; uyku halinde kişi, yalnız duyu ve akılla elde ettiklerini işlemekle kalmaz aynı zamanda melekût âlemine ve levh-i mahfuzada gözleri açılır. Akıl, bu âlemler ve metafizik alanlar hususunda söz sahibi değildir. Uyku ve ölüm anlarında yaşanan bu olaylar, aklı

⁶² Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, Çev. Bekir Sadak, Ahsen Yayınları, İstanbul, 2002, s. 58

⁶³ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s. 65

delillerle açıklanamaz. Çünkü metafizik alanda akıl söz sahibi değildir. Mü'minin vazifesi bu iki hal (ölüm ve uyku) üzerine düşünmektir.⁶⁴

İnsan kendine vasıl olan eşyadan başka bir şey idrak edemez. Âlemin ve insan vücudunun birer misali aklın sınırlılığının misali gibidir. Örneğin nasıl gözün sınırlıkları varsa aklın da aynı şekilde sınırlılıkları vardır.⁶⁵

İnsan duyularının nasıl sınırları varsa örneğin gözün sınırları da vardır; çok uzakları göremez, görse de nesnelere olduğu büyüklükte göremez. Ancak insan düşünüşü, gök cisimlerinin birinin diğerinden büyük olduğunu idrak edebilir. Aklın da sınırlılığı kendisinden değil hayal ve vehimdir. Eğer insan düşünüşüne hayal ve vehim karışırsa gerçekleri olduğu gibi göremez. Bundan sıyrılırsa eşyayı olduğu gibi görebilir.⁶⁶ Zayıf akıllı kimseleri hafif hayal bile şüphelendirebilir.⁶⁷ İnsan zihninin bu sınırları aşması için düşünüşünün berrak olması lazımdır.

Gazâlî'ye göre akıl bazı noktalarda fikir yürütse de yenilgiye düşmesi muhtemeldir.⁶⁸

Aklı; insanın önyargıları, saplantıları, hırsları da yanılabilenindedir. Ruhun özelliklerinden biri olan akıl, bu duygulardan etkilenebilmekte ve yanlış yargılara varabilmektedir.

Aklın çıkmazlarından biri de ruhun diğer yönleriyle kararlarını değiştirebilmesidir. Ruhla, suflî dünyada çeşitli mertebeler oluşturur. Kimileri mevkî ve makam hastalığına yakalanmış, kimine gaflet ve unutma bulutları çökmüş olmasına karşın öğrenmekle meşguldürler. Kimileri az bir tezekkürle bu unutma bulutlarından kurtulur.⁶⁹

Kalp ve aklın, yakın anlamda kullanıldığını söylemiştik. İnsanın kalbi(aklı), gayb âlemini idrakten tamamen acizdir. Ancak, kalp ile levh-i mahfuz arasındaki perde kaldırılırsa, o zaman istidâdı derecesinde bir müşâhedeye nail olabilir. Kalp, havuza ilim de onun içindeki suya, beş duyu ırmaklara benzer. Kalp bazen his

⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, İslam Felsefesi Tarihi, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay. , İst, 1957, s.345

⁶⁵ Mehmet Ali Okhan, a.g.e, s. 57

⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e, s. 342

⁶⁷ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s. 22

⁶⁸ Bkz., Gazâlî, Ledün Risalesi, s.49

⁶⁹ Gazâlî, Ledün Risalesi, s.69

ırmaklarıyla bazen de ilimle beslenir. İlimle beslenirse doğruya erecektir. Kalp perdelerinden arınırsa, o zaman ilmi yükselecek ve sınırları ortadan kalkacaktır.⁷⁰

Aklın çıkmazlarında akıl yorulmuş bir şekilde çabası boşa çıkarak bazı konularda yıkılır. Ve boşlukta çırpınıp durur. Filozofların ortaya koyduğu birbirine zıt fikirler çıkmazlarıyla kimi zaman girdaplar içinde yok olup gitmiştir.

Aklın çıkmazları olduğunu kabul etmeyenlerin yanında birçok grup da aklın çıkmazlarını kabul etmediği gibi zayıf akıllı kimseleri kandırmaya çalışmışlardır.⁷¹ Gazâlî, ayrıca filozofların fizikte doğru ile yanlışın karışık olduğunu söyleyerek metafiziği akılla değerlendirmelerine karşı çıkıyor. Felsefede de akli tek kriter olarak ele alanlara karşı çıkıyor. Bütün bunlardan sonra Gazâlî ulaşılması istenenleri elde etmek konusunda aklın bağımsız olmadığını ve bütün zor sorunların üzerinde gizlilik perdesini açacak gücü bulmadığına kesin bir şekilde karar vermiştir.⁷²

Gazâlî hem aklın çıkmazları olduğunu söyleyip hem de aklın hiçbir hakîkati kavramaktan geri kalamayacağını söyleyerek çelişiyor gibi gözükse de açıklaması bize çelişki içinde olmadığını gösteriyor. Çünkü aklın hakîkatine ulaşmasına engel yine insanın kendisinin sahip olduğu birtakım perdeler sebebiyledir.⁷³

Her şeyi gerçek bilmeyi, soyut akli delillere bağlı sananlar Tanrı'nın geniş rahmetini daraltmışlardır.⁷⁴ Gazâlî yine böyle düşünerek din-akıl odaklı bir bilgi anlayışının kendine hâkim olduğunu gösteriyor. Gazâlî bu noktada akli başlı başına ele alamamış nakli belgelere bağlı kalarak aklın sınırlılığını ortaya koymaya çalışmıştır. Gazâlî, aslında aklın çıkmazlarını değerlendirirken din-akıl ilişkisi açısından bu değerlendirmeyi yapmıştır. Metafizik ve dinî konuların akılla ispat edilemeyeşi, onu akıl ve dine ayrı bir çözüm getirmeye sevk etmiştir. Bu nedenle din-akıl ilişkisinde aklın çıkmazlarını ele almak yerinde olacaktır.

⁷⁰ Mehmet Ali Okhan, a.g.e, s. 56

⁷¹ Abdulhalim Mahmud, El Münkiz'ü- Mine'd Dalal Şehi ve Tasavvufi İncelemeler, Kayıhan Yay. , Çev. Salih Uçan, İst., 1997, s 357

⁷² İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e, s. 182

⁷³ Gazâlî, Mişkâtül' Envar , (Nur Kandili), s 134

⁷⁴ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 6

I.I. Bilgi'nin Değeri Olarak Akıl

Akıl hangi alanlarda söz sahibidir? Hangi noktalarda ona itimat edilebilir?

Gazâlî, "kalp gözü" ve "akıl" kelimelerini birbiri yerine kullanmıştır. Nasıl ki gözün bazı sınırlılıkları varsa akıl ve kalp gözünün bazı eksik yönleri vardır. Ama bu sınırlılıklar aklın kendi potansiyelinden olduğu gibi hayal ve vehimden de olabilir. Akıl bunlardan sıyrıldığında eşyâyı olduğu gibi görebilir.⁷⁵

Gazâlî âlemi ikiye ayırır: Ruhanî (hissî Âlem) ve aklî (cismanî Âlem)

Gazâlî, "eşyâyı olduğu gibi anlamak" derken burada cismanî âleme ait şeyleri kastediyor. Yani insan gözle görünür dünyaya ait bilgileri, hayal ve vehimden sıyrılırsa olduğu gibi görebilir. Hissî âleme gelince aklın orada çıkmazları vardır. Artık o âleme ait bilgiler, Hz. Peygamber'in öğreticiliğine ihtiyaç duyar. Bu noktada aklın sınırını aşip kişisel tecrübe ile kanatlanması ise kalpteki nur sayesinde olacaktır.

İnsanların çevresindeki inançlara körü körüne inanması, bağınazlık, din ve inançlara şiddetli bağlılık, anne- baba ve çevreye uymaktan ileri gelir.⁷⁶ Bütün bunlar ayrıca din noktasında sorgulamamaktan ileri gelir. O halde dinin akıl noktasında sınırlılığı olduğu kadar, fonksiyonu da vardır. Ancak aklın hiç sesini çıkaramadığı noktalarda yönü dine çevirmek ve dine tâbi olmak esastır.

Ancak din noktasında akıl sorgulamakla merakını gidermek isteyebilir. Din noktasında akıl sınırlıdır. Gayb âleminin anahtarları yalnız Allah'ın yanındadır.⁷⁷

Bazı şeyler vardır ki, örneğin müteşâbih âyetlerin manası gibi. Onlara bakmakla kul mükellef değildir. Aksine o, bu noktalarda akıl yormamakla memurdur. Zira akıl kastedilen manâyı bilmeye güç yetiremez. İnanan kimse, o lafızla cismanî olmayan Allah'ın azâmetine layık olan manânın kastedildiğine inanmak durumundadır.⁷⁸

⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e, s.342

⁷⁶ İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e, s. 178

⁷⁷ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s. 145

⁷⁸ Gazâlî, İnançta Hassas Ölçüler, Çev. Nedim Yılmaz, Hisar Yayınevi, İst., 1984, s.17

Örneğin bir ayette Allahü Teâla: "Sizin için hayvanlardan.....çift çift indirdi.⁷⁹ " buyuruyor. Ayette geçen, "indirdi" lafzında deve ve sığırların sağanak olarak yeryüzüne indirildiği görülmemiştir. Ancak bilmelidir ki buradan kasıt başkadır. O nedenle bu konularda akıl yormak ve sorgulamak insanın görevi değildir. Din hususundaki noktalarda, aklın anlamaktan aciz olduğu konularda akıl yormak boşunadır.⁸⁰

Kişi bâtın olan bu noktaları idrak edemeyeceğinden dolayı bunları anlamaya çalışmasına gerek yoktur. Bu noktalarda hem kendinin anlamaya çalışmasının doğru olmadığı gibi hem de bazı noktaları idrak gücüne sahip olan âlim kimselerin cahil kimselere, bu zor anlaşılabilir kısımları anlatması uygun olmaz. Çünkü ârif kimse din hususundaki bu şeyi anlatmaktan âciz olacağı gibi, cahil kimse de yaratılışındaki idrak eksikliğinden dolayı anlamaktan âciz kalacaktır.

Ancak kulun iki noktada düşünmesi söz konusudur. Kulun ya kendisi hakkında tefekkürü ya da Allahü Teâla hakkında tefekkürü. Gazâlî'ye göre bu tefekkür yalnız kula dönükse kişiyi felâkete sürükler. Ancak kul, Allah'ın sıfatları, zâtı yahut fiillerinde, yarattıklarındaki şaşılacak şekillerde ve hallerde olmakla beraber, kişinin kendini Allah'a yaklaştıran şeylerde ise bu tefekkürü kulu yaklaştıran ve faydalı bir tefekkür halini alır.

Kulun Kendisi Hakkındaki Tefekkürü: Kulun kendisini düşünüp, kötü amel ve sıfatların ne olduğunu anlayıp kendini bunlardan temizlemesidir. İnsanı helâke sürükleyenler on tanedir: Cahillik, kibir, ucub, riyâ, haset, kıskançlık, çok yemek ve çok konuşmayı istemek, mal sevgisi ve makam sevgisidir. Mutluluğa sebep olan şeyler de ondur: Günahına pişman olmak, belâyaya sabretmek, nimete şükretmek, kazaya razı olmak, havf ve recada aynı olmak, dünyada zühdle yaşamak, taatlerde ihlâslı olmak, insanlarla iyi geçinmek ve Allah'ı sevmektir. Kul kendisi ile ilgili olan bu noktalarda her gün düşünmelidir. Kişiyi saadete ulaştıran ve güç yetirebildiği tefekkür işte budur.⁸¹

⁷⁹ Zümer; 39/16

⁸⁰ Gazâlî, İnançta Hassas Ölçüler, s. 19

⁸¹ Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, Cilt 2, s. 696

Allah Hakkında Tefekkür: Tefekkür ya zât-ı ilâhî'de veya sıfatlarında veya fiil ve sanatlarında olur. Tefekkürün en büyük makamı zat-i ilâhî ve sıfatlarında olmalıdır. Ancak insanlar buna dayanamadıklarından ve akılla buna ulaşamadıklarından din bunu yasak etmiştir.

Gazâlî'ye göre bu, yarasanın güneşin ışıklarına gözünün dayanamaması gibidir. Avam, dinî meseleleri derinliğiyle anlayamayacaktır. Fakat din büyüklerinde anlayacak kuvvet vardır. Ancak onlar da güneşe sürekli bakamayacağımız gibi hakikat ışığının bütün yansımalarına her an vakıf olamazlar.⁸²

Gazâlî, "Mişkâtül' Envar" adlı eserinde aklın-iman hususundaki çıkmazlarını hadislerle örneklendirir.⁸³

Gazâlî'ye göre insan için her sır keşfedilmez. İnsan hakîkate tam manasıyla eremez. Ancak buna erenlerin de gizlemesi uygun olmalıdır. Çünkü rububiyet sırrını ifşâ etmek küfürdür. İlmi, ehli olmayan kimseden saklamak uygun olmalıdır. Ehil olmayan birine ilim anlatmamak zulüm değildir. Her kim ilmi cahillere verdiyse zâyi etmiştir. Kim de isteyene ilmi vermediyse zulmetmiştir.⁸⁴

Zirâ insanların idrakçe birbirinden farklı olmaları nedeniyle, onlar hakîkati gerektiği gibi kavrayamazlar.

İbadetler konusunda da akıl, iman konusunda olduğu gibi sınırlıdır. İlaçların bedene tesiri nasılsa ibadetlerin ruha tesiri de öyledir. Ancak bu akılla kavranamaz. Nasıl ki ilaçların miktarına göre bedenlerine tesiri oluyorsa ibadetlerde nevi ve miktarına göre ruhu farklı yönde etkiler. Mesela sabah namazının ikinci namazının yarısı olması gibi. Bunların miktarlarının nedeni akılla kavranamaz. Tamamen bir sır ve hikmete dayanır. Çünkü bunlar imanî meselelerdir.⁸⁵

Gazâlî'nin aklın çıkmazları konusundaki düşünceleri onun şüpheciliği ile ilgilidir. Dolayısıyla burada Gazâlî'nin, akıl konusundaki şüpheciliği ele alınacaktır.

⁸² Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, Cilt 2, s. 697

⁸³ Gazâlî, Mişkâtül' Envar (Nur Kandili), s 128

⁸⁴ Gazâlî, Mişkâtül' Envar (Nur Kandili), s128, 129

⁸⁵ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 12, 13

II. Metodik Şüphencilikte Aklın Yeri:

Gazâlî'yi şüpheyeye götüren şey neydi? Aklın Gazâlî'deki yerini belirlemede şüphencilikğin ne gibi bir yeri olmuştur? Şüphencilik sonunda Gazâlî'nin akla bakış açısı nasıl olmuştur? Şüphencilik sonucunda Gazâlî artık şüphe etmediği bir bilgiye ulaşmış mıdır?

Gazâlî düşüncesinde şüphe ve akıl bağlantısını kurabilmek için onun şüphencilikğinin yöntemlerini ortaya koymak gerekir. Bu noktada öncelikle Gazâlî'yi şüpheyeye götüren şeyler nelerdi? Şüphencilikğın amacı ne idi? Aklı eleştirirken nasıl bir tutum izledi? Bu soruların yanıtlanması konunun anlaşılması açısından bize yardımcı olacaktır.

Gazâlî'nin şüpheyeye sürüklenmesinde içinde bulunduğu dönemin etkileri vardır. Onun dönemi kelâm, felsefe ve tasavvuf problemlerinin tartışıldığı bir dönemdir. Gazâlî'nin dönemi ve o günkü şartlar ele alındığında onun şüphencilikğe kayması şaşılacak bir durum değildir.⁸⁶ Nitekim Gazâlî'nin çeşitli ekollere (kelâm, felsefe ve tasavvuf) eleştirisini ele alırken bu dönem etkileri ile karşımıza çıkacaktır.

Elbette Gazâlî yalnızca böyle bir dönemin akıntısına kapılıp da şüphencilik sürecine girmemiştir. Onun şüphesinin bir amacı ve belli metotları vardır. Gazâlî kesin bilgiyi ararken şüphencilikte kendini bulmuştur. Çünkü ona göre, kesin bilgi; "şüpheyeye götürmeyen bilgidir"⁸⁷ Öncelikle gerçek bilimin ne olduğunu araştırmak ve tespit etmek gerekiyordu. Çünkü gerçek bilgi öyle kesindir ki, o sayede konu, hiç şüpheyeye edilemeyecek derecede açık olur. Aldanma imkanı kalmaz.⁸⁸

Gazâlî'nin şüphencilikteki tek amacı elbette bu değildi. O, bütün şüpheyeye aşamalarında ayrıca iman bütünlüğünü koruyarak İslam düşüncesine katkıda bulunuyor⁸⁹, hem de akıl iman noktasındaki kafaları karıştıran sorulara cevap aramaya çalışıyordu. Çünkü güvenilir ve şüpheyeye edilmez bilgi arayışında tek çözüm yolu olarak akli ele almıyordu. Çünkü akıl ele alınsa bilgi edinmede metot eksik

⁸⁶ Necip Taylan, a.g.e, s. 20

⁸⁷ Abdülhalim Mahmud, a.g.e, s.371

⁸⁸ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 4

⁸⁹ Necip Taylan, a.g.e, s.20, 21

kalıyor, tek nass ele alınsa da akli yadsıma söz konusu oluyordu. Gazâlî düşüncesinde iki unsurun, yani akıl ve nassın hak ettiği değer verilerek ele alındığını görüyoruz.

O, metodunda bir yandan Aristoteles mantığına sığınmıyor, bir yandan da aklın metafizik alanda sınırlılığında bahsediyordu. Kelâmcıların cedel ve nazar tartışmalarında aşırı gittiğini söylüyor ve farklı yaklaşımlarıyla tek bir doğruyu arıyordu.

Aslında aklın yanıldığını düşünen çoğu kimseler hayal ve evhamlarını aklın birer ürünü sandıklarından dolayı bu inançlarını aklın birer hükmü sanıyorlar. Şunu iyi tespit etmek lazımdır ki; aklın kurduğu nazarîyeler ile hayal ve vehimlerin nazarîye ve vehimleri ayrıldır.

Aslında akıl, hayal ve vehimden sıyrıldığında hata etmez. Aksine eşyayı olduğu gibi görür. Ancak bu dünyada insanın bu tür yanılmalardan sıyrılması çok zordur. Esas itibarıyla ölüm anında bu tür yanılmaya sebebiyet veren unsurlardan sıyrılmış olur. O halde bu dünyada bu unsurlardan sıyrılmak zor ise akla fazla bir itimadın da önemi yoktur.⁹⁰

Ayrıca Gazâlî'nin amacı; klasik bilgi anlayışını yıkmak, bilginin farklı alanlarda nasıl kullanılması gerektiğini göstermekti. Örneğin O, kelâmı eleştiriyor, kelâmî metot kullanıyor; felsefeyi eleştiriyor felsefî bir metot kullanıyor; akli eleştiriyor akli çıkarsamalar yapıyordu. Ve iman-akıl ilişkisinde aklın imandan ayrı bir saha olarak ele alınması gerektiğini söylüyordu. Gazâlî, kendi orijinalliğini ortaya koyarken; fikrî olgunluğunun oluşmasında kendisinden öncekilerden de istifade etmiştir. O, aynı zamanda filozofları eleştirirken önyargılı bir bakış açısıyla değil felsefe ve felsefe tarihini bizzat tanıyarak eleştirel bir metot izlemiştir.⁹¹ Gazâlî'yi zaten sıra dışı bir filozof yapan konuları gelenekleşmiş tarzda değil, eleştirel bir tarzda ele alması ve düşünce sistemindeki boşlukları ortaya koyması; kelâm, felsefe gibi bilim dallarının çıkmazlarını ne şekilde ele alınması gerektiğini bilmesiydi. O, akli her bir ilim dalında ne şekilde ele alacağımızı bize göstermiş;

⁹⁰ Gazâlî, Mişkâtül' Envar (Nur Kandili), s 138

⁹¹ Süleyman Hayri Bolay, Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması, Kalem Yayıncılık, İst. 1980, s.5, 6

iman-akıl, akıl-felsefe, mantık-akıl ilişkilerinde aklın farklı sahalarda ne şekilde kullanılacağını açıklamıştır. O aklın çıkmazlarını ele alırken yukarıda bahsedilen kriterleri kendisine bir ilke olarak benimsemiştir.

Gazâlî'nin aklın çıkmazlarını ele alırken kullandığı ilkeler elbette bunlardan ibaret değildir. O şüphesini bir takım esaslara oturtmuştu. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Akıldan yola çıkarak akla olan itimatsızlığını ortaya koymak
- 2) Şüphe götürmeyen bilgiyi bulmak
- 3) Bilgiye konu olan alanların karıştırılmaması gerektiğini vurgulamak
- 4) Akıl ve duyu organları için her zaman hata ihtimalinin olabileceğini göstermek.
- 5) Allah'ı bilmenin aklî bilgi ile değil ilhama bağlanmış olduğunu savunmak.⁹²

Gazâlî'nin aklın çıkmazlarını ele alırken istifade ettiği kaynaklara gelince, onun şüphe götürmez bilgi arayışında üç tür kaynaktan hareketle bir fikrî yol izlediğini söyleyebiliriz: Kur'an ve hadis, sufi kaynak, kelâmî ve felsefî kaynak.⁹³ Gazâlî, Kur'an ve hadislerden eserlerinde örnek vermektedir.

Gazâlî'nin şüpheciliğinin metoduna ve şüphecilik aşamasının onda nasıl başladığına değindikten sonra şüphe serüvenine temas etmek yerinde olacaktır. O, bütün dinî ve felsefî doktrinleri incelemiş, şüphesini çeşitli safhalarda gerçekleştirmiştir. Bunu iki yönlü inceleyebiliriz.

- 1) Bilginin kaynaklarına olan şüphesi
 - a) Duyulara olan şüphesi
 - b) Akla olan şüphesi
- 2) Çeşitli grupları eleştirmesi

İlk olarak bilginin kaynağı noktasında şüpheyi ve aklın bu noktadaki yerini ele alalım.

⁹² Necip Taylan, a.g.e, s. 27

⁹³ Necip Taylan, a.g.e, s. 28

İnsana bilgi sunan iki kaynak vardır. Bu kaynaklar akıl ve duyulardır. Yani herhangi bir şey hakkında bilgi sahibi olabilmek için ya o şeyi gözle görmeye ya da diğer duyu organlarıyla algılamaya ve yahut o şey hakkında delile dayanarak akıl yürütmeye dayanır. Ancak insanların çoğu, hatta ezici bir çoğunluğu bu yolda elde edilen bilgileri tartışma kabul etmez ve şüphe götürmez kesin bir gerçek olarak kabul ederler.⁹⁴ Gazâlî ise tam tersine şüphesine güvendiği bilgi kaynaklarından başlıyor. Ve ilk olarak duyu organları, daha sonra da akli ele alıyor. Fakat Gazâlî, başkalarının çok itimat ettiği bu iki güvenilir bilgi kaynağını eleştirerek ikisinin de güvenilirlik sınırlarını çizip çıkmazlarını göstermektedir. Onun şüphe ile yaklaştığı ilk alan duyulardır.⁹⁵

1) Duyular: Gazâlî bilgi kaynaklarını inceleyince duyulardan başka kesin bilgi olmadığını düşünmüştür. Bunun üzerine duyuları ince detaylarıyla düşünmeye başlamış ve irdelemiştir. Çünkü körü körüne bir bilginin kesinliğine inanmak Gazâlî'ye göre değildi. Nitekim bir müddet sonra da duyuların verilerine inanmayacağı kanaatine varmıştır. Bu konuda verdiği örnekler de duyulara olan güvenin sarsıldığını göstermektedir. Örneğin gölgeye bakıyoruz da kımıldamıyor sanıyoruz. Bir saat sonra ise yerinde olmadığını görüyoruz. Veya yıldızların küçük olduğunu görüyoruz ama geometriden öğreniyoruz ki yıldızlar büyüktür. Demek ki akıl duyu verilerini yalanlamıştır.⁹⁶

Duyu organlarına ve akla itimadı olan gruplar olduğu kadar, bunların güvenilirliklerini tartışan gruplar da elbette vardır. Onlar hakkında Gazâlî şöyle der: Duyuların güvenilmez olduğunu söyleyen kimseler şöyle düşünürler. "Biz, serabı görünce su sanıyoruz. Kafamızda bir şeyler tasarlar da sonra o şeyin kuvvetli bir şekilde etkisi altında kalırsak onu gözlerimiz önünde dikilmiş görürüz. Hastalar asılsız bazı hayaller görürken korkarlar da, aslında var olmayan bazı cisimler gördüğünü sanır ve çeşitli sesler duyduklarına inanırlar. Bu konuda birçok örnek verilebilir. Biz aslında her an duyu organlarımızın yanıldığını gösteren örneklerle

⁹⁴ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s.371

⁹⁵ Hüsamettin Erdem, a.g.m, s. 295

⁹⁶ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 4, 5

karşılaşıyoruz. Ancak duyu organlarının güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu söylememiz mümkün değildir.⁹⁷ "

Duyuların yanıldığını bir örnekle şöyle açıklayabiliriz. Göz nurunun birtakım kusurları vardır. Zira göz başkasını görse de kendini göremez. Kendisinden çok uzaktakilerle çok yakındakileri göremez. Perde arkasındakileri göremez. Var olan şeylerin hepsini birden görmeye gücü yetmez. Zaten gördüklerinde de yanılabilir. Mesela büyük olan bir şeyi, küçük görmek gibi.⁹⁸

Görülüyor ki; kesin bilgi verdiği düşünülen duyular, insanı yanıltmakta ve sanıldığı kadar güvenilir bir bilgi kaynağı olmadığı görülmektedir. Gazâlî duyulardan şüphe ederken insanların ve durumlarının farklılığına göre duyuların verdiği bilgilere güvenirliliğin değişkenlik gösterdiğine kanaat getirip onlara olan güvenini yıkıyor.

Mesela, Gazâlî insanların hayat boyu geçirdiği dönemlere bakınca da yine duyuların güvenilir bir bilgi kaynağı olmadığını anlıyor. Nitekim 0–7 yaş arasında çocukların bütün bilgileri kaynağını duyular oluşturur. Çocuk, henüz temyiz çağına gelmediğinden duyuların bilgisi ile yetinir. Ancak duyularla bilgiyi elde ederken suje ve objenin etkileyen bazı unsurlar yanılsamalara sebep olabilir. Duyuların bu noktada yanılmaması için bazı şartları taşınması gerekir:

Bu noktada sujenin ve objenin bilinebilir olması ve bilginin doğru bir yöntemle elde edilmesi gerekir. Duyular, akıldan bir alt basamakta olan bilgi kaynaklarıdır. Ancak duyu yanılmalarını akıl ortadan kaldırabilir. Duyular bilgi edinmede veri sağlayıcılarıdır.

Duyu organları yaşa ve duruma göre bazı hatalara düşebilir. Örneğin yaş ilerledikçe işitme duyusu azalabilir. Akıl duyulardaki yanılma payını kaldırabilir. Duyular ve tecrübenin bilgi kazanmada bize kazançları ve bilginin değeri meselesindeki üstünlüğü aynı değildir. Tecrübeler duyuların ayrı deneyimleri elde etmesindeki sürekliliğini arz eder. Ayrıca akılla işlenmiş verilerdir.⁹⁹

⁹⁷ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s.373

⁹⁸ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s. 132, 133

⁹⁹ Hüsametdin Erdem, a.g.m, a.g.d, s.296

Gazâlî'nin duyuların bilgisine güvensiz olmasının bir sebebi de algılama oluşurken, insanın içinde bulunduğu durumdur. Şöyle ki: İnsanda duyum, algı, kavrama, açıklama gibi yetiler vardır. Bunlar insanın nesnelere kurduğu çeşitli bağlantılardır. İnsanın bu dünyadaki olaylardan haberdar olabilmesi algılama aracılığıyla olur. Dolayısıyla nesnelere olan ilişki Gazâlî'ye göre algı adını alır. Bir başka ifade ile o nesnenin dışarıdaki gerçekliğini değil gerçekliğinin bir benzerini veya örneğini almaktır. Çünkü algılayan özneye nesnenin dışarıdaki biçimi değil onun bir benzeri yerleşir.¹⁰⁰

O halde biz dış dünyadaki bir nesneye ne şekilde yönelmişsek, nesneyi o şekilde algılamaktayız. Yani algımlarken nesnenin ta kendisini algılamıyoruz. Birine acı gelen bir yemek nasıl bir başka insana acı gelmiyorsa, insanda dış dünyadan aldığı duyuları kendince anlamlandırma vardır. Gazâlî'nin duyulardaki güvenirliği yeterli görmeyişi bu yüzdendir. Gazâlî'nin duyulara yaklaşımında şu sonuçları görmek mümkündür:

- a) Duyular, insana bilgi sunan, bilgi kaynaklarından biridir.
- b) Yalnız duyular ele alındığında, insanın durumu, nesneye yönelişi, algılama biçimi onun idrakine etki ederek insana gerçek bilgiyi vermez.
- c) Duyular her şeye rağmen akla bilgi sağlarlar. Akıl bunları süzgecinden geçirip yanılsamalarını biraz dahi olsun azaltabilir.

2) Akıl: Gazâlî'nin kesin bilgiye ulaşmadaki ikinci durağı akıldır. Artık akıl devreye girmiştir. Gazâlî, artık kesin bilgiye ulaşma noktasında ona güvenmeye başlamıştır. Çünkü akıl duyulardan daha üstün bir bilgi kaynağıdır. Bilginin kaynağı konusundaki Gazâlî'nin bu şüpheciliği gerçek bilgiye ulaşmaya kadar devam edecektir.

Akıl konusunda Gazâlî, derin şüphelere dalmıştır. Çünkü o, akıl gelmeden önce duyulara itimat etmişti. Ancak o gördü ki, itimat ettiği şeyi akıl yalanladı. Akıl gelmeseydi hala duyulara güvenine devam edecekti. Peki ya başka bir bilgi

¹⁰⁰ A. Kamil Cihan, a.g.e, s. 92

kaynağı gelip akli yalanlayamaz mı? Bir ihtimal vardır ki, bir başka kuvvet daha vardır ki, akli hükümsüz bırakacaktır. Böyle bir kuvvetin zahir olmaması onun imkansız olduğu anlamına gelmez. Mutasavvıfların dediği "Biz istiğraka dalıp duyumlardan sıyrıldığımızda öyle haller görüyoruz ki, o haller, akla uymaz." veya "İnsanlar uykudadır. Ölünce uyanacaklardır" diye bir hadis vardır. Bu noktaya gelen Gazâlî kafasındaki çelişkileri ve güvensizliği çözmek için çok uğraşmış ancak kesin bir delil eline geçmemiştir. Çünkü bunlar muallak konulardır. Bu devre içinde büyük sıkıntılar içine giren Gazâlî gerçek bilginin peşini bırakmayacaktır.¹⁰¹

Gazâlî duyulara güvenmemiştir. Aklın verilerine de şüphe duyuyordu. Ancak duyularla elde edilen boş kanaatler ve yanılsamalar akılla düzeltilir. His, vehim, akıl eşyaların bilgilerini elde etmede birer vasıtaadır. Ancak his ve vehim insana bilgi anlamında kesin bir sonuç veremez. Yani akla duyulan güvenilirlik duyulara nazaran daha fazladır. Ancak Gazâlî akıldan da şüphe eder. Onun şüphesi imanla bağlantı kurarak oluşturulmuş bir şüphedir. Çünkü akıl, metafizik âlemi kavrayamıyor ve sınırını aşan bazı noktalarda söz sahibi olamıyordu. Ancak akli bilgilerde çelişik hükümlerin olduğu ve aklın bütün müşkülleri çözemediği kavranması zor meselelerde söz sahibi olamadığı açıktır. Bu örnekler gösteriyor ki, ona göre duyulardan sonra aklın da yanılgıya uğradığı açıktır.

Şu halde ona göre, insanın şüpheden kurtulmasının tek yolu vardır ki, o da iman yoludur.¹⁰²

Gazâlî, akli eleştirirken onun kavrayamadığı alanları ele alır. Gazâlî düşüncesinde aklın kesin bilgiye ulaşamadığı durumlara bazı örnekler verelim.

a) İnsanın düşünüşüne etki eden çok etken vardır. Önyargılardan inançlara kadar insanın bulunduğu konum gibi faktörler bu düşünüşüne etki eder. Ancak bu kusur aklın kendinden değil, onu kullanan insanın vehimlerindenidir.

b) Aklın otoritesi bir noktaya kadar geçerlidir. Her noktada ve her konuda ona güven duymak imkânsızdır.

¹⁰¹ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 5, 6

¹⁰² Hüsamettin Erdem, a.g.m, a.g.d, s. 296

c) Çoğu zaman her bakımdan aynı görüşe katılan iki kişiye rastlamak mümkün olamıyor. Pek çok felsefî ekol vardır ki, hepsi aklî yöntemlere dayanır. Hepsinin hareket noktası akıldır. Hepsi de delillerinin güçlülüğü nedeniyle böbürlenirler. Güya taşıdıkları mantık tutarlılığı ile egemen olmak isterler. Fakat buna rağmen bir tek konuda bile uzlaşamazlar.¹⁰³ Görülüyor ki, akli odak noktası yapan filozoflar birbirlerine zıt fikirler ortaya koyuyor. Ama kullandıkları ve böbürlenip durdukları bu kaynak güvenilir bir kaynak değildir.

d) Aklın ihtimallerle düşünüp kesin yargıya götürmemesi, aklın şüphe götürmez bilgiyi elde edemeyişi de aklın eksik bir yönüdür. Bunu âlemin kadim oluşu vesilesiyle örneklendirebiliriz:

"Hâdis (yokken sonradan var edilmiş olan şeyin), kadimden (zaman bakımından başlangıcı olmayandan) den çıkması imkânsızdır. Zira kadimin, mesela âlem kendisinden çıkmamış durumda farz edersek âlemin kendisinden çıkmaması, ancak âlemin varlığını gerektiren bir tercih unsurunun bulunmamasından ve âlemin imkân (olabilir) halinde olmasından ileri gelmiş hali değildir. Bundan sonra meydana geldiği vakit, iki şıktan hali değildir! Ya yeni bir tercih unsuru meydana gelmiştir veya gelmemiştir. Gelmediği takdirde âlem önceki sırf imkân durumunu korur. Geldiği takdirde ise şu sorulur: Yeni ortaya çıkan bu tercih unsurunu meydana getiren kimdir? Ve niçin şu anda meydana gelmiştir de daha önce meydana gelmemiştir? Bu suretle bu tercih unsurunun meydana gelmesi ile ilgili soru devam edip durur..."¹⁰⁴ Örnekte görüldüğü gibi akıl bir konu hakkında iki düşüncüyü de kabul edebiliyor, ancak kesin bir sonuca ulaşamıyor. Daha çok söz sahibi olamadığı alanlarda bu ikilem söz konusudur.

Görülüyor ki, aklın ileri sürdüğü bazı düşünceler bizi çıkmaza sürüklemekte ama bir çözüm bulamamaktadır. Gazâlî'nin akli eleştirirken ve onda şüpheye düşerken onun sınırlılığını görmesi ondaki kuşkuları arttıracak ve onu yeni arayışlara sürükleyecektir.

¹⁰³ Abdülhalim Mahmud, a.g.e, s.373

¹⁰⁴ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s.22

e) Gazâlî'ye göre aklın ortaya koyduğu her bilgi ispat edilemez. Önemli olan akla sahip olmakla beraber aklın kalıpları (mantık) doğru bir şekilde kullanarak doğru bir düşünüş gerekir. Gazâlî'nin akıldan şüphe etmesinin sebeplerinden biri de onun zihnine etki eden pek çok faktörün olmasıdır. İnsanın bulunduğu ortam, kişisel kararları, inançları, değer yargıları, ön yargıları hep insanın düşüncesini etkiler. O halde düşüncesinde yanılabilir. Gazâlî buna "vehim" diyor. Halbuki aklın doğru bir şekilde işleyişi için vehme aldırış etmemesi gerekir.¹⁰⁵ Gazâlî bu şekilde insanın vehimde âciz kaldığını göstererek akla güvenilmezliğini yineler ve onun sunduğu bilgiye kuşkularını artırır. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse:

"Biz, âlemin gelecekte yokluğunu farz edersek bu takdirde "âlem yokken Allah vardı!" demekle bu sözümler, kendisiyle, ilk yokluk ile varlığından sonra farz ettiğimiz yokluktan hangisini kastederek doğru olurdu. Bu üçüncü manânın bir nispetten ibaret olduğunun delili şudur: Bizzat geleceğin geçmişe dönüşmesi caizdir. Bu durumda gelecek geçmiş sözcüğüyle ifade edilir. Bütün bunlar insan vehminin yani meydana gelmiş varlığı, kendisine ait bir öncelik farz etmeksizin kavrayamamasından ileri gelir. İnsan vehminin bir türlü kendisinden sıyrılmadığı bu önceliği biz zaman adını verdiğimiz gerçekte mevcut bir şey sanırız. Bu tıpkı insan vehminin mesela başın yukarıya doğru olan hizasında cisimlerin son bulmasını, üstü olmayan yüzeyde son bulmasını farz etmekte âciz olması gibidir. Bunun için âlemin ötesinde dolu veya boş mekân olduğunu vehmeder."¹⁰⁶ Görülüyor ki akıl vehim ile bazen yanılmakta ve bir de direterek başka ihtimalleri düşünememektedir. Gazâlî'nin akıldan şüphe etmesi tıpkı duyulardaki gibi yanılışmalara sebep olmasındandır.

f) Gazâlî'nin aklın sunduğu bilgiden şüphe etme sebeplerine devam edecek olursak, akıl soyut hakîkatlere ulaşmakta yetersiz kalmaktadır. Akıl bir takım formlarıyla bizi maddi dünyada bazı hakîkatlere ulaşmada yardımcı olabilir. Ancak soyut hiçbir kavramı yeterince açıklayamamaktadır. Örneğin bitkiler madde ile ruhun birleştiği ilk varlık alanı olduğundan ruhun tanımı Gazâlî'ye göre "canlılık özelliği taşıyan bir maddi cismin kazandığı ilk mükemmellik" olarak

¹⁰⁵ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s.41

¹⁰⁶ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s.43

yapılmaktadır. Bu tanımdan ruhun mükemmel bir varlık olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak ne bitkisel ne de hayvansal ruhlar soyut aklî hakîkatlere ulaşamadıklarından ulaştığı maddi mükemmellikte kalıp ölümden sonra bedenle dağılıp yok olur. İnsan ruhu ise böyle değildir. Ulaştığı soyutluk ölümden sonra bekası için bile yeterlidir.¹⁰⁷

Gazâlî, "Mişkâtül' Envar" adlı eserinde duyular ve akı karşılaştırarak aklın duyulardan daha da üstün olduğuna şöyle değinir:

1- Göz kendisini göremez, ama akıl, hem kendisini hem de başkalarını idrak eder. Ayrıca akıl, ilmi, ilmi ile de nefsinin idrak eder.

2- Göz kendisine çok yakın olanları göremez. Aynı şekilde kendisinden çok uzakta olanları da göremez. Fakat akıl, Allah'ın denizlerinden bir numunedir.

3- Göz perde arkasını göremez. Halbuki akıl Arş'da, Kürsi'de göklerinde perde arkalarında mele-i âlâda, ve melekût âleminde tasarruf eder.

4- Göz eşyânın dış yüzeylerini görebilir, içine nüfuz edemez. Akıl ise eşyânın içyüzünde ve esrarında dolaşır.

5- Göz mevcudâtın bir kısmını görür. Hâlbuki akıl bütün mevcudât hakkında düşünebilir.

6-Göz sonsuz şeyleri göremez. Akılda ise sonsuzu idrak gücü vardır.

7-Göz büyüğü küçük görür. Örneğin güneşi bir tepsinin gibi küçük görür, akıl ise neyin neden büyük olduğunu bilir¹⁰⁸

Özetle duyular yanılır, akıl ise bu yanılmalardan uzaktır.¹⁰⁹

Gazâlî burada aklın insana yüklediği üstünlükten bahsetse de –ulaştığı soyutluk- kavramında üstü kapalı olarak onun soyut âleme dair kısıtlı bilgisinin olduğuna vurgu yapmaktadır.

¹⁰⁷ Gazâlî, Makâsîd El-Felasife, Çev.Cemaleddin Erdemci,Vadi Yay., Ank., 2002, s. 17

¹⁰⁸ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s 134-137

¹⁰⁹ Gazâlî, Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili), s 134-137

Gazâlî'nin şüphesini iki kategoride incelemiştik. Bunlardan ilki bilginin kaynağı bakımından eleştirmiş olduğu kaynaklar olan duyu ve akıldır. Onun şüphesi, güvenilir, yakîn bilgiyi elde etmede kullandığı yöntem, yani yöntem şüpheciliğidir. Onun dışında olan bazı grupların metoduna karşı çıkışı vardır ki, bu da kelâmcılar ve filozoflara karşı olmuştur. Bu problem iman ile ilgili bazı problemlerde akli otorite gören ya da akla itimat etmeyen bazı grupların yanlış tutumundan kaynaklanmaktadır.

Kendine göre doğru yolu ve gerçek bilgiyi bulduğunu söyleyen Gazâlî bu bilgiye eriştikten sonra yol arayıcı grupları ve yöntemlerini ele alır.

Gazâlî'nin eleştirdiği gruplardan; mütekellimler, isabetli fikirlere sahip olduklarını söylerler. Batıniler, masum imamdan nur aldıklarını söylerler. Filozoflar, delil ve belge sahibi olduklarını söylerler. Mutasavvıflar, keşif ve müşâhede sahibi olduklarını söylerler, Onlara göre insan için saadet, kendinin ne olduğunu öğrenerek, Tanrı'yı – karınca kaderince – bilmeye uğraşmaktır. Bunun için iki yol vardır.

A-İstidlal yolu . Bu gruptakileri şöyle sınıflandırabiliriz: Kendi akıllarına uyanlar (meşşâiyyûn), bir peygambere uyanlar (ehlisünnet, bidat ve dalâlet ehli)

B-Riyâzet ve mücâhede yolu: Dine dayanan (sufiye), dine uymayanlar (işrâkiyye)

Gazâlî, bu gruplardan tasavvuf ehline itimat etmektedir. Zira o, gerçek bilgiye sezgi ile ulaşacağını söylemişti. Bu yöntem de bu gruplar içinde mutasavvıflarda mevcuttur. Çünkü tasavvuf kalbi temizleyip manen yükselmektir. Ama bu nazarî bir bilgi ile anlatılamaz çünkü onu yaşamak lazımdır.¹¹⁰

Gazâlî, bu noktada akla itimat etmediğini göstermiş ve yalnız akli güvenilir bir metod sananlara karşı çıkmıştır. Gazâlî, akla tamamen bir güvene karşı olduğu gibi onu yegâne bilgi kaynağı sananlara da karşıydı. Bu noktada eleştirdiği gruplardan biri filozoflardır. Çünkü ona göre, onların birçoğu akli tek bilgi kaynağı olarak görüyorlardı.

¹¹⁰ Gazâlî, El Munkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 7

II.I. Gazâlî'nin Filozofları Eleştirmesi:

Gazâlî şüphecilik döneminde duyu organlarını, akli eleştirirken birtakım grupları da hedef alır. Çünkü bu iki unsuru savunan gruplarda ister istemez eleştiri dairesi içine girmektedir. Gazâlî bu gruplara tamamen mi karşı çıkmaktadır, yoksa yanıldıkları noktaları mı değerlendirmektedir?

Gazâlî'nin hedef aldığı kitlelerden biri filozoflardır. Çünkü filozoflar akli temel kabul ediyor, akli metotla her meselenin halledebileceklerine inanıyorlardır. Gazâlî burada felsefeye değil filozoflara karşı çıkmaktadır. Gazâlî, filozofları eleştirmeden önce mantık ilmini ele almıştır. "Tehâfüt el Felâsife" adlı eserinde filozofların yöntemini ele alarak, aklın işleyişini ortaya koymuştur. Böylece filozofların akla sonsuz güvenlerini yine onların yöntemiyle çözmüştür. Gazâlî'ye göre aklın işleyişindeki aksaklıklar ve filozofların söylediklerindeki çıkmazlar gösterilirse filozofların yönteminde bir çöküş meydana gelecektir. Gazâlî, tutarsızlığı, gösterme amacıyla ele aldığı yirmi sorunu ayrı ayrı seviyelerde ele alır. Gazâlî bu bağlamda filozofları "dalâlet ehli" diye tanımladığı Mutezile düşünürlerine benzetir.

Gazâlî'nin son olarak ele aldığı şey filozofları tekfir edip onları, İslâm'ın dışına attığı konulardır:¹¹¹

Evrenin öncesizliği (âlemin kıdemi) konusu, onun bu konuda ele aldığı ilk meseledir.

Gazâlî, bu konuda filozofları eleştirirken, aklın belirli ihtimallerle düşündüğünden yola çıkar. Ona göre akıl şu iki durumdan başka bir durum düşünemez:

"1.Hiçbir şeysiz kadim

2.Daima başka bir şeyle kadim. Akıl bu iki durum arasında bir başka durumun bulunmasını düşünemez. " ¹¹²

¹¹¹ Ali Bulaç, İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy-Akıl İlişkisi, İz Yay., İst.,2003 s. 158

¹¹² Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s. 22

Âlem niçin meydana geldiği andan önce meydana gelmemiştir. Önceden meydana gelmeyişi, Allah'ın meydana getirmeye muktedir olmadığına bağlanamaz. Meydana gelmesinin muhal olması ile de açıklanamaz. Çünkü bu aciz durumdan muktedir durumuna, âlemin de imkânsızlık halinden mümkün ola haline geçmesini gerektirir ki, bunların her ikisi de muhaldir." ¹¹³

Görülüyor ki, filozoflar akli esas almışlardır. Gazâlî kendisi de akli kullanmış, ancak o da onların haksızlığını, onların yöntemiyle göstermiştir. Akıl belli kalıplarda düşünüyorsa (mantık), Gazâlî'nin söyledikleri de mantık çerçevesinde doğru ise filozofların sarsılmaz akli sınırlı olmuş ve farklı zihinlerde farklı düşüncülerin olduğunu ortaya koymuştur.

Allah'ın bilgisinin kapsamı; tümelleri bilir, tikelleri bilemez iddiası, ikinci meseleyi oluştururken,

Üçüncü mesele, ölümden sonraki dirilişin niteliği(haşr-ı cismanî) konularıdır.¹¹⁴

Gazâlî, "Diğer iki meselede de aklın birtakım gerçekleri formlarına göre kabul ettiğine göre filozofların haksız savunmaları geçersizdir" demektedir. O, tek yönlü, alışılmış bakış açılarını reddedip, gerçek bilgiyi arıyordu, hâlbuki filozoflar birtakım alışılmış düşünceleri kendilerine uyarlamaktan başka bir şey yapmıyorlar.

Gazâlî, başkalarının adımlarından gitmeye karşı çıkan bir yönü ile ortaya çıkmaktadır. Hakîkati ararken şüpheciliğin körü körüne başka otoritelerde aranmayacağını vurguladı. Ona göre akıl, şüphecilikte taklitten daha değerli idi. Ama yalnız akıl şüphecilikte ne kadar başarılı olabilirdi? Hakîkati arama yolunda Gazâlî'ye ne kadar yardımcı olabilirdi? Ne olursa olsun bir otoriteye bağlanmaktansa, aklın gidebildiği noktaya kadar otoritesinin olduğu Gazâlî'ye göre açıktı. Ancak filozoflar öyle değildi. Onların çoğu akli bir otorite sayıyor, çoğu zaman da taklide dayalı fikirler öne sürüyorlardı. Gazâlî'nin filozoflara karşı çıkışı işte bu yüzdendi.

¹¹³ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s 23

¹¹⁴ Ali Bulaç, a.g.e, s.158

Gazâlî, tek olan hakîkat karşısında felsefe ve din şeklinde ortaya çıkan iki ayrı şeyin değerini tartmak, önceliğin ve belirleyiciliğin hangisine ait olacağını tartışmak amacındadır.

Gazâlî'ye göre, filozofların matematik bilimlerinde hepsinde ve tabiat bilimlerinin bir kısmında burhânî önermelere hiç şüphesiz sahip buldukları meydandadır.¹¹⁵

Gazâlî, filozoflar konusunda eleştirisine elbette son noktayı koymak durumundadır. Gazâlî, akıl-din konusunda ilâhîyat-ilim ayrımı ile bu eleştirilerine cevap bulur. Böyle bir ayrıma götüren neden ise felsefe ile tabiat ilimlerini birlikte yürüten filozoflara karşı kendisini kökten bir tavır alma zorunda hissetmesidir. Buna rağmen beşerî her düşünme şeklinin Hakîkat yönünden bir rezerv ile karşılanması gerektiğini söylüyordu.¹¹⁶ Bu nedenle felsefecilere eleştirisi din- akıl ilişkisini doğru kuramamalarından da ileri geliyordu.

Gazâlî'nin, filozofları eleştirme sebeplerinden biri de aklın prensiplerini doğru kullandıklarını iddia edencesine halkı yönlendirmeleridir. Bu noktada Gazâlî'nin yapacağı şey, onların çok itimat ettiği sadece akla dayanan bu yöntemi çökertmek ve onunla birlikte mantık ilmini de eleştirmektir.¹¹⁷ Gazâlî'nin filozofları eleştirdiği bir başka nokta ise onlardaki iman gevşekliği ve bunun halkta iman zaafına sebep olmasıdır. Filozofların halkın imanının zayıflığından faydalanarak onları yanlış yönlendirdiklerini gören Gazâlî, onların yanıltıldığını ve yöntemlerinin geçersizliğini, halkı yanıltmasınlar diye göstermek istemiştir. Gazâlî filozofların bu davranışını yayılmakta olan bir hastalık olarak nitelendiriyor. Nasıl ki, bir hastalık zamanla yayılırsa, halkı yanıltmaları da zamanla artmaktadır. Buna engel olmak için de yöntemlerinin geçersiz olduğunu göstermek gerekir.¹¹⁸

Gazâlî'nin, filozofları başka bir eleştirisi ise onların bilgileriyle her hakîkate eriştiklerini sanmalarındadır. Şöyle ki, onlar felsefe okuduklarını, nebîliğin ne demek olduğunu öğrendiklerini, ibadetlerinin amacının insanları sadece korumak

¹¹⁵ Ali Bulaç, a.g.e, s. 160

¹¹⁶ Ali Bulaç, a.g.e, s. 161

¹¹⁷ Süleyman Hayri Bolay, Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması, Kalem Yayıncılık, İst. 1980, s.12

¹¹⁸ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 15

olduğunu, cahil olmayanın zaten kendisini akılla koruyabileceğini savunmalarındır.¹¹⁹

O halde aklın sınırlı âleminde dönüp durmak, onu çıkmazlara sokmaktan başka bir şey yapmamaktır. Aklın sınırları içerisinde ona güven duymalı, hakikat anlamında bize verdiği sınırlı yolla yetinmek durumundayız. Akıllı ilgi alanına girmeyen konularda boşa çaba sarf etmenin gereği yoktur. Çünkü akıl, ne yaparsa yapsın bu konular üzerinde hükmedemez. Ancak Gazâlî'yi bir felsefe karşıtı olarak görmek yanlıştır. O, filozofları eleştirirken felsefî bir tutum izlemiş, felsefeyi yakından tanımış, önyargılı bir yaklaşım sergilemeyip, düşüncelerini sağlam temellere oturtmuştur.¹²⁰ Ayrıca onun karşı çıktığı felsefe değildir, filozofların yanlış tutumlarıdır. Bütün bunlar Gazâlî'nin düşünce sisteminde bir unsur kabul ederken eleştirilere bakmayı temel edindiğini, bir sistemi bütünüyle kabul etmeyip eleştirilmesi gereken yönlerini çekinmeden eleştirdiğini gösteriyor. Nitekim Gazâlî'nin akıl konusunu ele alırken izlediği tutumu böyle idi. O akla bazı noktalarda itimat ederken, eleştirilmesi gereken noktalarda akıllı gerektiği gibi eleştirmesini biliyordu.

Gazâlî, felsefe ve kelamcılarının yöntemlerini inceden inceye araştırmış, ama kendisinin yalnızca tasavvufta huzur bulduğunu ve şüphelerden arındığını söylemiştir.¹²¹

Akıl, Gazâlî'nin çok fazla güvenmediği bir bilgi kaynağıdır. O halde şüphecilik sonunda Gazâlî'nin akla nasıl bir yer vereceğini inceleyelim.

II.II. Metodik Şüphe Sonunda Akıl

Gazâlî şüphanin sonucunda gerçek, şüphe götürmez ve apaçık bilginin Allah'ın insanın kalbine attığı bir nur ve sevgi yoluyla elde edildiğine kanaat getirir. Gazâlî bu bilginin nübüvvet, peygamberlere ait olduğunu söylemekle beraber velilerin de bu bilgiyi elde edebileceğini belirtmiştir. Gerçek bilgiye akılla

¹¹⁹ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 13

¹²⁰ Bkz., Necip Taylan, a.g.e, 20

¹²¹ Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 7, 8

da ulaşamayacağını anlayan Gazâlî gerçek bilginin, Tanrı'nın kalbine attığı nur sayesinde olduğuna yakînen inanmıştır. Gazâlî'ye göre, o nurun insandaki belirtisi fânî dünyaya meybinden sıyrılmaktır.¹²²

Kalp, istidât olarak bütün eşyânın hakikatlerini kavrayabilir. Bu bazen akıl aracılığıyla bazen de duyular aracılığıyla olur. Ancak Gazâlî bazı sufîlerin, her şeyden, hatta Kur'an'dan da el etek çekerek, zikir ile meşguliyetlerini yeterli görmelerini de eleştirir. Bu noktada o aklî yorumu, nazar yolunu, bilgi edinmek için duyuların yolundan daha güvenilir bir bilgi olduğunu söylese de salt akılla hakikate ulaşamayacağını kalbi yolun insanı şüphe götürmez bir bilgiye ulaştıracağını söylüyor. Bunun içinde bir takım merhalelerden geçmek gerekiyor. Onlar da, sırasıyla; Nefis mücadelesi, kötü sıfatları yok etmek, her şeyden alâkayı kesmek, Allah'a yönelmektir.

Kul bunları yaptıktan sonra Allah irade ederse kalbine inen nur ile insan hakikatin bilgisine ulaşmış olur.¹²³ Ancak Gazâlî her ne kadar böyle söylese de akla itimat edilerek de bu yollardan geçilebilir.

Gazâlî şüphesi sonucunda "şüphe götürmeyen bilgi" yi bulmuştu. Peki, aklın bu süreç sonucunda yeri ne olmuştur. O akli eleştirmekle birlikte sadece aklın kabulünü eleştiriyordu. Aynı zamanda akli ve aklî ilimleri kötüleyen bazı mutasavvıflara da karşı çıkar. Bunların akli reddetme nedenleri ona göre birbirlerini ilzam için mücadele etmede kullanmaları ve akıl makul isimlerini mücadele ve münazaraya nakletmeleridir.¹²⁴

Gazâlî, şüpheciliğinde her ne kadar akli eleştirse de o, akla hak ettiği değerin verilmesinden yanadır. Akli tamamen reddetmenin aksine aklın belli kalıplarıyla (mantık) düşünmenin zaruretinden bahseder. Mantık ilmindeki bir takım formlar bu yüzden önemlidir. Gazâlî şüpheciliğinde akli yine akılla reddederken öncelikle mantığı detaylarıyla ele alır. Mantık ilmiyle ilgili eleştirileri ise daha çok imanî meselelerle bağlantı kurarak açıklamıştır.

¹²² Gazâlî, El Münkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş), s. 6

¹²³ Bkz. Hüsamettin Erdem, a.g.m, a.g.d, s. 295

¹²⁴ Gazâlî, İhyâu' Ulûmi'd -Din, Cilt 1, s. 224, 225

Sonuç olarak Gazâlî, aklın önemi ve dinde ona verilen değeri biliyor. O nedenle Gazâlî’yi akıl karşıtı görmek yanlış olur. Çünkü Allah ve Resulü, bilmeye yarayan esasın akıl olduğunu belirtmiştir. Din, iman nuru ve kalp gözüyle kavranır, diyenler de aslında kavram kargaşasından başka bir şey yapmıyor. Gazâlî akıl demekle, onların yakîn gözü ve iman nurunu kastediyor. Hakikat ise böyle kavram kargaşalarında değildir.¹²⁵

Aklın, Gazâlî’de hem vazgeçilmez bir kaynak hem de şüphe edilen bir şeyse otoritesi ne kadardır?

III. Aklın Otoritesi ve Güvenirliği

Acaba Gazâlî’de akla ne derece güvenilir? Aklın otoritesi ne oranda geçerlidir? Aklın güvenirliliği ile Gazâlî’nin şüpheciliği arasında ne gibi bir bağlantı vardır? Şimdi bunları inceleyelim.

Gazâlî’nin "Tehâfüt el Felâsife" adlı eserini yazma gâyesi aslında açıkça aklın otoritesini sarsılmaz temellere oturtanlara bir karşı çıkıştır. Gazâlî, bu eserini yazmadan önce düşüncelerini sağlam temellere oturtmak için önce "Mekâsıd el Felâsife" de aklın formlarını (mantık) ele alır. Aklın işleyiş yolunu gösterdikten sonra Tehâfüt’ te aklın çıkmazları ve filozofların tutarsızlığını dile getirir. Aklın formlarına iki düşünüşün olabileceğini bu ihtimallerden hangisinin doğru olacağı konusunda aklın bir hüküm veremeyeceğine değinir.

Onu bu eseri yazmaya sevk eden şeylerin küçük bir düşünür grubunun fikri seviyelerinin değersizliği sebebiyle İslâm’ın akidelerini reddetmeye ve temel ibadetlerini ihmal etmeye götüren hal olduğunu anlatır.¹²⁶

Gazâlî aklın bu dünyada bir yanılma içinde kavranabileceğine değinir. O halde filozofların da aklî temellendirmelerinin yanlış olduğuna değinmektedir. Peki acaba Gazâlî’nin fikri temellendirmeleri ne oranda doğrudur? Eğer söylediği gibi akıl bu dünyada (Öyleyse, "Tıpkı akıl otoritesinin ortaya çıkmasıyla, duyuların hükmünün geçersiz olduğunu göstermesi gibi, akıl hükmünün geçersiz olduğunu

¹²⁵Gazâlî, İhyâ’ Ulûmi’ d –din, Cilt 1, s.224, 225

¹²⁶ Macit Fahri, a.g.e, s. 227

gösterecek aklın ötesinde daha yüksek bir otorite olamaz mıydı?"¹²⁷) bir hayal içerisindeyse kendisinin ortaya koyduğu düşünceler acaba hayal olamaz mı?

Aklın düşünürken nesnenin kendini değil bir bezerini akleder. Bu da Gazâlî'ye göre aklın otoritesinin sarsılmaz olmadığını gösteriyor.

"Düşünme bağlarından biri olan akleden fenomeninde gerçekliğin kendisi değil, gerçekliğin bir benzeri akleden özünde belirir. Bilginin yeri kalptir. Bu gerçekliğin kalp aynasına yansıyan ve onda ortaya çıkan biçimi vardır. Nitekim ayna başka, nesne başka ve onların örneğinin aynada meydana gelişi başkadır. Bu üç durumdan ibarettir. Bunun gibi bilgide de üç durum vardır:

1.Kalp, 2. Eşyanın gerçekliği, 3.Gerçekliğin kalpte meydana gelmesi"¹²⁸

Gazâlî'ye göre esas bilgi kalpte oluşur. Ancak bilgilerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için zincirleme durumun sağlıklı bir bağla bağlanması gerekir.

1.Kalp: Bu noktada ayna gibidir. Gerçekliğin tam olarak yansıtılması için aynaya bilgilerin doğru yansıtılması gerekir.

a) Eşyanın Gerçekliği: Dış dünyadaki nesne ile insan zihnine yansıyan nesne birebir aynı değildir. İnsan dış dünyadaki nesneyi algılamak istediği şekliyle algılayabilir.

b)Gerçekliğin kalpte meydana gelmesi: Bilinen örneğinin kalbe ulaşması bilgi olarak adlandırılır. Nasıl ki dış dünyadaki bir nesne insanın algılayışına göre beyinde bir yer ediniyorsa, dış dünyadakilerin bir benzeri olan obje kalbe ulaştığında kalbe yansıyan, dış dünyadakinin bir örneğidir.

Yani Gazâlî'ye göre akletme, gerçekliğin bir benzeri olan özünde belirir. Şayet gerçekliğin bir benzeri aklediliyorsa, akıldışı dünyadaki olayları tam anlamıyla değerlendirememek bakımından aklın güvenilirliği ne derece vardır? Tabii ki sınırlı. Burada Gazâlî gerçek bilginin kalpte olduğunu söylerken aslında aklı kastediyor. Çünkü Gazâlî'de zaman zaman kalp kavramı akıl yerine kullanılabilir.

¹²⁷ Macit Fahri, a.g.e, s. 225

¹²⁸ A.Kamil Cihan, a.g.e, s. 93

Beden yönüyle o (insan) duyulur dünyaya, nefsi yönüyle de düşünülür dünyaya bağlıdır. Gazâlî'nin nefsin yetilerini tasvir ederken kimi kez benzetmelere de başvurur. Buna göre bilgi yetileri gördükleri işe göre sözcükleri duyular casusa ve öncü kuvvetlere, hafıza yetisi haznedara, çıkarım yetisi (mütefekfire) vezire ve danışmana vs. benzetilebilir. Bunlardan ilki hayvani nefis düzeyinde sahip olunan duyular veya algı güçleri (müdrîke) diğeri ise insanî nefis düzeyinde sahip olunan akıldır.¹²⁹

Aklın insan üzerindeki otoritesi Gazâlî'nin benzetmesinde görüldüğü gibi bir vezir hükmündedir. Akıl, Gazâlî'de nefsin yetilerinden biridir. Akla verilen önem ile insan, "insanî nefis" düzeyinde bir yetiyi kullanır. Gazâlî'nin nefsin duyularını sınıflandırırken hayvanî nefis düzeyindeki duyuları ve algı güçlerini ele alırken insanı, insanî nefis yapan unsur düşünüş, idrak yani kısaca akıl olduğunu söylüyor. Aklın insanî nefis üzerindeki otoritesi çeşitli şekillerde ortaya çıkabileceğini de ortaya koyuyor. Bunları hafıza, çıkarım yetisi, idrak edebilme gibi akla ait özellikler olarak sıralayabiliriz.

Akıl, Gazâlî'de bir insanı, insan yapan bir otoritedir. Onu hayvandan üstün kılar, ancak bunun doğru bir düşünüşle olabileceğini söyler. "Akıl sayesinde insan iki şekilde tasarrufta bulunur. Düşünmenin serbest biçimi ve hayal. Serbest düşünüşün sonucunda akıl, bir yetiyi birleştirme veya ayırmasıyla ortaya çıkan şey, yağışı itibariyle düzenli bir eylem doğurur. Çeşitli ilginç sanatların kazanılması, düzenli yazıların ortaya çıkması işte bu doğrultuda kullanılan hayal gücü ile ilgilidir."¹³⁰ Yani insanlardaki aklın otoritesi aynı zamanda insan zihninde yeni şeyler üretir.

Aklın güvenilirliği konusu, Gazâlî'nin şüpheciliği ile ilgili bir kavramdır. O nedenle bu konu ilgili bölümde ele alınmıştır. Gazâlî akla tam anlamıyla güvenmez ve güvenenleri de eleştirir. Ona göre aklın güvenilirliğini sarsan birtakım temel unsurlar vardır. Bunları maddeler halinde ele alalım:

¹²⁹ A.Kamil Cihan, a.g.e, s. 98

¹³⁰ A.Kamil Cihan, a.g.e, s. 101

1.İnsan uykudayken her şeyi gerçek sanır. Akıl da bu dünyadaki düşüncelerinde uyku halinde olduğu gibi yanılmaz mı?

2.Aklın formları gereği bazı şeyleri kesin düşünemez, ihtimalî düşünür. Yani tek bir konu hakkında iki yönlü düşünebilir. Peki, bu düşüncelerinin hangisinin doğru olduğunu bize kim garanti edecek.

3. Mantık kurallarına göre akıl doğru düşündüğünü sanabilir. Ama işleyiş olarak doğru gözükse de akıl burada da yanılabilir. Şekil olarak doğru olan bilgiler bazen içerik olarak yanlış olabilir.

4. İnsan aklî düşünüşüne duygularını karıştırabilir. Yani insan düşünüşü bazen duru bir düşünüş olmayabilir. Akıl kendisine etki eden bu faktörlerden sıyrılırsa doğru düşünür. Sıyrılmadan düşünürse ne denli güvenilir bir bilgiye ulaşacaktır? Gazâlî, bu konuda şöyle der: "Sen kendini incelemeye tabi tut. Kötümserken taşıdığın görüşler, böyle değilken sahip olduğun görüşlerden farklı değil mi? Sevinçli zamanının görüşleri ile üzgün zamanının görüşü birbirini tutuyor mu? Ayrıca güçlü oldukları, güvendiğin ve tutarlı olduklarına inandığın görüşlerin hakkında da, en azından , "bunlar nihayet aklî delillerdir" deneceği kesindir. Görüldüğü gibi, aklın güçsüzlüğünü gösteren örnekleri incelemeye koyulunca, önünde duracak bir sınır bulamazsın. " ¹³¹

5. Akılla insan şüphe içinde kıvranır, o insana böyle buhranlı bir zamanda kesin bir bilgi sunamaz. Akılla şüphecilik hat safhaya ulaşır. "Eğer insan psikolojisini genel manada incelersek onun şüphe safhasından takılıp kalmasından hoşlanmadığını görürüz." ¹³² Görülüyor ki aklın bu buhranlardan hoşlanmadığı da açıktır.

6. Gazâlî, kırk yaşına kadar bir insanın düşünüş derecelerinin yükseldiğini savunur. O halde insan bu gelişimden önce yetersiz mi düşünüyor? Ya da onun daha gençken düşündüklerine daha az mı güvenilir?

7.Akıl manevî alanda bize güvenilir bilgiler sunamaz. Ancak varsayımlar ortaya atabilir.

¹³¹ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s. 374

¹³² Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s. 375

Gazâlî bu ve benzer problemlerle şüphesinde aklın güvenilmezliğini ortaya koyar. Özet olarak akıl Gazâlî’ de insanı üstün kılar, onu hayvandan ayıran bir otoritedir. Ancak onun bir sınırı ve ulaşamadığı noktalar vardır. Bu nedenle akıl ulaşamadığı konularda hüküm veremez. Aklın güvenilirliğinin kısıtlı olduğunu gösteren Gazâlî’de bu konuda pek çok örnek olduğu açıktır. Aklın bu kısıtlılığı ona değer vermeye engel midir? Yoksa verilen değeri de mi kısıtlar? Ele alınması gereken bir başka konu da Gazâlî’ de aklın değeri meselesidir.

IV. Aklın Değeri

Acaba Gazâlî, eleştirdiği akla ne derece bir değer vermektedir? Akla bu değeri veren etken nedir?

Gazâlî’ye göre aklın değeri ilimle olan ilişkisinden kaynaklanır. Çünkü akıl ilmin esasıdır. Akıl olmadan ilim olmaz. İlimsiz akıl da bir işe yaramaz. Akıl ile ilim arasındaki ilişki güneş ile ışık arasındaki ilişki gibidir. Nasıl ki güneş gibi ışık kaynağı olmadan ışık oluşmuyorsa akıl, idrak gücü olmadan tefekkür ve ilim doğmaz.¹³³

İlim-akıl bir arada ele alındığında aklın ilimdeki fonksiyonu daha da çok ortaya çıkmaktadır.

İlim elde etmenin birçok yolu vardır.

1- Beş hassa bu yolların en mühimlerindedir.

2- Zarurî olan ilimler ya akılla ya da istidlal yolu ile elde edilir.

3- Zarurî ilim, gayrî olan ilmin iktisabı kalple olur. Bu ilim de kalple yakînen istidlal ve talim yoluyla ya da direkt kalbe ilka olması şeklinde olur.

Birincisi insanın kalbinde ne suretle hasıl olduğu ve nereden geldiği idrak edilemeyen ilimdir ki, buna ilham denir. Bu ilim evliyâyâ mahsustur.

İkincisi, ilim bir melek vasıtasıyla kalbe ilga olunur ki, bu ilim de peygamberlere mahsustur. Aklın kapılarını açamadığı noktalara bu üçüncü tür bilgi ile ulaşılır.

¹³³ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s. 238

Allah insanın kalbini her şeyin hakikatini kavramaya müsait olarak yaratmıştır. Akıldaki perdelerin kalkması ise ancak ölümden sonra olur.¹³⁴ Ancak bu perdenin insanın hayatındayken kalkması mümkün olabileceği gibi, olmayabilir de.

Aklın değeri elbette insana kattığı değerden kaynaklanmaktadır. İnsana kattığı değer ise davranışlarına, şekline, sözlerine hayvanlarınkinden farklı olarak ölçü gelmesindedir.

Gazâlî, akıl ve düşünmenin insana kattığı değeri şu şekilde açıklıyor:

"Faziletler dörttür: Hikmet; bu, tefekkür ile ayakta durur. İffet; bu, şehâvata hâkim olmakla ayakta durur. Kuvvet; bu, öfke ile kâimdir. Adalet; bu, nefsanî kuvvetlerin itidali ile kâimdir."¹³⁵

Aslında hikmet, iffet, kuvvet, adaletin hepsi tefekküre dayanır. Zira insanın hislerini kontrol eden güç tefekkür gücüdür. Gazâlî; hikmeti birinci sırada ele alıp onun tefekkürle ayakta durduğunu söyleyerek, aslında bütün bu meziyetlerin aslının tefekkür olduğunu belirtmek istemiştir.

Allah insana akıl vererek şerefleştirmiştir. Öyle ki hayvanlar bile insanın bu üstünlüğü sayesinde bir insan gördüklerinde çekinir, sakınırlar. Mesela âlimler bu mertebeye ne mallarıyla ne büyüklükleriyle ve ne de güçleriyle ulaşmışlardır. Aksine sadece aklın bir meyvesi olan tecrübeyle ulaşmışlardır.¹³⁶

Akla değer yüklenmesinin sebeplerinden biri de, aklın kendini idrak edebilmesindedir. Akıl sayesinde dinî esaslar kavranır ve insana sorumluluk akıl sayesinde verilmiş ve insanı şerefleştiren unsur olmuştur. Gazâlî'nin akla yüklediği değer, onun naklî kaynaklarda pek çok yerde övülmüş olmasından kaynaklanır. Akıl, din açısından ele alan Gazâlî'nin akla vereceği değer de yine dinin insana akıl sebebiyle sorumluluk vermesindedir. Gazâlî, eserlerinde naklî örneklerle akla verdiği değeri göstermektedir. Gazâlî'nin akla genel manada

¹³⁴ Mehmet Ali Okhan, a.g.e, s. 49

¹³⁵ Gazâlî, Mukâşefetül- Kulûb (İlahi Nizam), Çev. Yaman Arıkan, Yunus Emre Yay. , İst. , 1969, Cilt 1 , s 348

¹³⁶ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s. 238

verdiği değer işte bu noktadan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle çeşitli eserlerinde aklın önemini âyet ve hadislerle açıklamıştır.¹³⁷

Bunlardan birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz:

"Hakikat göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde (ve uzayıp kısılmasında), akıl sahipleri (ülû'l-elbâb) için elbette ibret verici deliller vardır. " ¹³⁸

"Onlar (o salim akıl sahipleri öyle insanlardır ki) ayakta iken, otururken, yanları üstüne yatarken, hep Allah'ı hatırlayıp anarlar ve göklerin, yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler. (Fikir yürütürler ve derler ki) : "Ey Rabbimiz, sen bunları boş yere yaratmadın. Sen bundan münezzehsin. Artık bizi ateşin azabından koru! " ¹³⁹

"Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir nur verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte kâfirlere yaptıkları böyle süslü gösterilmiştir." ¹⁴⁰

Gazâlî'ye göre, aklın değeri elbette insana kattığı değerden kaynaklanmaktadır. İnsana kattığı değer ise davranışlarına, şekline, sözlerine hayvanlarınkinden farklı olarak ölçü gelmesindedir.

Gazâlî'nin akıl konusundaki değer ve sınırlılığı açısından genel görüşlerini ortaya koyduk. Gazâlî'nin düşüncesinde akıl-din münasebeti, onun akılla ilgili düşünüşüne etki ettiğinden dolayı akıl-din ilişkisini, akıl-vahiy, akıl-iman ilişkisi bağlamında ele almaya çalışacağız.

¹³⁷ Gazâlî, Cehaletten Korunmak, s. 238-243, Bkz. , Mukâşefetül- Kulüb (İlahi Nizam) Cilt 1, s 340-348

¹³⁸ Al-i İmran; 3/ 190

¹³⁹ Al-i İmran; 3/ 191

¹⁴⁰ En'am ; 6/ 122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZÂLÎ'YE GÖRE AKIL-DİN İLİŞKİSİ

I. Akıl-Vahiy İlişkisi

Akıl- vahiy ilişkisinde acaba Gazâlî akli vahiyde ne derece hâkim kılmaktadır? Vahiy anlamada aklın rolü nedir? Bu konuyu akıl-vahiy bağlamında ele alacağız.

Gazâlî, akıl- vahiy ilişkisini ayetlerden yola çıkarak açıklıyor. "Allahü Teâlâ bir kula hayır dilerse kendisi ile onun arasındaki perdeyi kaldırır. Bu şekilde birtakım kevnî sırlar o kula aralanır ve bunların manâları o kişinin zihnine nakşedilir. O da bu hakikatleri, Allah'ın dilediği kullara açıklar."¹⁴¹ Akılla kavranamayan bazı hakikatler böylece vahiyle kavranır.

Aklın eremediği sırlar için Allah'ın hakikatleri bildirmesiyle bu perde aralanır ve sığ olan düşüncelerin ufku genişler. Gazâlî, aklın manevi alanda sığ olduğunu söylüyordu. Gazâlî'ye göre işte bunu ortadan kaldıracak olan ilâhî hakikatlerdir.

Gazâlî, zaten şüphesinde duyulardan ve akıldan şüphe etmişti ve kalbine inen nurla hakikate ulaştığını söylemişti. Peygamberlerin kalbine ilâhî hakikat vahiy yoluyla geliyor ve aklın ulaşamadığı buhranları çözüyordu. "Hikmetin hakikatine ledün ilmiyle ulaşılır. Bu mertebeye ermeyen insan hikmet sahibi olamaz. Çünkü hikmet Allah vergisidir."¹⁴²

Ledün ilmine nail olanlar birçok ilmi tahsil etmekten, insanî öğrenimin zahmetlerinden kurtulurlar. Az öğrenip çok bilirler, az yorulup çok istirahat ederler.

Gazâlî'ye göre vahyin kesilmesiyle risâlet kapısı kapanmıştır. Hakikat ortaya konduktan, din tamamlandıktan sonra insanlara resul gönderilmesine zaten ihtiyaç kalmamıştır.

¹⁴¹ Gazâlî, Ledün Risalesi, 65

¹⁴² Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 65

Bu konuda Allahü Teâlâ; "Bugün sizin dininizi tamamladım"¹⁴³ buyurmuştur. Gazâlî insanların ihtiyacı olan bütün ilimler açıklandıktan sonra "Resül gönderilmesi hikmete aykırıdır"¹⁴⁴ der. Anlamada aklın yetersiz kaldığı noktalarda vahiy ve onun açıklayıcısı peygamber devreye girer. Ancak akıl vahyin açıklanmasından sonra devreye girmekte ve en büyük araçlardan biri olmaktadır.

Aklın sınırlarını aşan şeyler için bir öğreticiye ihtiyaç vardır. Bu da peygamberdir. O halde akıl sınırlı olduğundan bize o sınırlılığı bir nebze olsun aşmamıza ve hayatı anlamlandırmamıza yardımcı olacak bir peygamber; vahiy alacak, aydınlatacak, açıklayacak ve aklın sırrına eremediği noktaları aydınlığa kavuşturacaktır. Mesela insanın sonsuz yaşama isteği ve bunu aklın sınırlarına sığdıramayışi gerçeğini, peygamber aldığı vahiyle cennet ve cehennem hayatı ile anlamlaştıracaktır. Gazâlî düşüncesinde vahiy-akıl ilişkisi bu yöndedir.

Gazâlî'ye göre vahiy ve ilham şaşmaz ve yanılmaz iki kaynaktır. İnsan vahiy ve ilhamla aklın eremediği sirlara erer ve bu defa aklın ulaşamadığı noktalara da hâkim olmuş olur. Hâlbuki filozoflar akla çok fazla güvenmiş felsefeyi vahyin üstüne çıkarmışlardır. Daha ilk yüzyılda başlayan düşünce hareketliliği tartışma konusunda zevkleri artırmıştı. Din büyükleri açık bir biçimde muhalifleri reddediyorlardı. Halifeler ve emirler huzurunda kanıtlar getiriyorlardı. Bu konuda birçok reddiyeler yazılmıştı.¹⁴⁵

Gazâlî aklın vahiy üstüne çıkarılmasını eleştiriyor. Akla verilen bu önemin giderek arttığını ve vahyin ikinci plana atıldığını gördüğü için filozofları eleştirmeye başlamıştır. Ama Gazâlî'nin yapmış olduğu bu eleştiri önyargılı bir eleştiri olmuyor mu? Gazâlî'nin bu noktadaki fikirlerinin çok da anlaşılır olduğu konusunda sıkıntılı bir durum görünmektedir.

Kısaca Gazâlî aklın sınırlılığı noktasında nesnelere yalnız görünen boyutunu algılayabileceğimize değiniyordu. Ona göre bir kimse akıl yürütme sonucu iki şıktan her ikisine de haklılık payı verebilir. Hal böyleyken akla ne derece

¹⁴³ Mâide; 5/3

¹⁴⁴ Gazâlî, Ledün Risalesi, s. 65-66

¹⁴⁵ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e, s. 180

güvenilebilir? Bu nedenle Gazâlî düşüncesinde vahiy sarsılmaz bir temeldir ve o esas alınmalıdır.¹⁴⁶

Gazâlî, vahyin önüne aklın alınmasını şiddetle eleştirerek eşit statü bile verilmesini uygun bulmuyor. Hatta o, "Onların kalpleri ve gönülleri nefislerinin körüklemiş olduğu arzuların boyunduruğu altındadır. Kendi aralarında anlaşma ve görüş ortaklığı bulunmadığına göre onların arzuları şahsî görüşleri kuşku ve saplantıları ile vahiy, yanılmazlık, kesin bilgi ve hidayet arasındaki bağdaştırma gayreti sadece şeytana bağlılık amacı taşıyabilir. Buna göre filozoflar, Allah'a secde etmiş değillerdir"¹⁴⁷ diyerek sert bir dille eleştirir. Buna göre Gazâlî şunu söylemektedir: Ya insanlar vahyi ön plana alırlar ya da onların Allah'a secdelerinden şüphe edilir. Ancak Gazâlî'nin bu noktada çok da tutarlı olmadığı açıktır. Vahyi ön plana almamak ve secde etmemek arasında bir bağlantı var mıdır? Ya da felsefeyle meşgul olan filozoflar sırf akla itimat ettiklerinden dolayı onlara bu denli ağır eleştiriler doğru mudur? Filozofların akla değer vermeleriyle akli tanrılaştırmaları mı anlaşılır? Filozoflara bu denli bir itham ağır olur. Filozoflar bu tavırlarıyla ona göre akla secde etmişlerdir¹⁴⁸

Oysa şunu belirtmek gerekir ki, dinler hayır ve şerri yani iyilikle kötüyü belirleme konusunda kesin bir tutum takınmış olmakla beraber gayb ile ilgili konularda insanoğlunu zor durumda bırakmayarak ona kavramayacağı şeyleri açıklamışlar veya açıklanma düzeyini aşan sırları bildirmişlerdir.¹⁴⁹

Gazâlî'nin din-akıl ilişkisinde aklın çıkmazları konusundaki düşüncelerini birkaç noktada değerlendirmek mümkündür.

Akıl manevi anlamda sınırlılık içerisindedir. Bu noktada vahiy devreye girer.

Vahyin anlaşılması ve kavranması akılla olacaktır. Peygamberler bunu açıklar. Bu akıl sayesinde.

Gayb âlemi ile ilgili konulara merak, insanda akıl ile uyanır.

Aklı vahyin önüne geçirmek akla secdeden başka bir şey değildir.

¹⁴⁶ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e, s.184

¹⁴⁷ Bkz. Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s.337

¹⁴⁸ Bkz. Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s.339

¹⁴⁹ Bkz. Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s.355

Akıl-vahiy ilişkisi, akıl-iman ilişkisiyle de bağlantılıdır. Bu nedenle şimdi de akıl-iman ilişkisini ele alacağız.

II- Akıl-İman İlişkisi

Akla gerektiği değeri veren Gazâlî, akıl- iman konusunda, bilginin kaynağı olarak ikisini aynı kategoriye mi koymakta, yoksa bir ayrım olması gerektiğini mi savunmaktadır? Yoksa her ikisine de farklı bir çözüm mü üretmektedir?

Gazâlî'de iman ve akıl ilişkisini kurabilmek için öncelikle bilgi ve iman ilişkisini kurmak lazımdır. İman konusunda faydalı ilim ve iyi amelin yol göstericiliği lazımdır. Ki bu da vahiyle olur.¹⁵⁰ İnsanın ilim elde etmesi iki yolla olur:

1. İnsanî Öğrenme yolu

2. İlahî Öğrenme yolu

İnsanî öğrenme ya dışardan okumakla veya tahsil etmekle ya da kendini düşünceye vermekle olur. Akıl bur tür öğrenmede duyularla işbirliği halindedir. İnsan, duyuların elde ettiği bilgileri işler ve yeni bilgiler oluşturur. Veya öğrenme, bir kimsenin diğer bir kimseden faydalanması demektir. Düşünce, nefsin külli neftsen faydalanmasıdır. Küllî nefis bütün âlim ve hakîmlerden daha tesirli ve kuvvetlidir. İlahî öğrenme yoluna gelince burada bilginin oluşması vahiy ve ilham şeklinde olur.¹⁵¹

İman ile ilgili bilgi, akılla elde edilmez. Aklın ulaşamadığı noktalarda vahiy yoluyla insan zihni aydınlanır. Fakat insan; pratik hayatında iş, faaliyet ve düşüncelerinde hep alışılmış bir sebep ve sonuç ilişkileri arar, olaylara ve kâinata tek gözle bakar, hayatın her alanında aklın tam anlamıyla hâkim olacağını zanneder. Bilgi kaynağı olarak akli tek yetkin unsur olarak görür. Hâlbuki "tevhid", "feraset", "marifet", "muhabbet", "ilham" gibi manevi ilimlerin olabileceğini ve aklın kaynak olarak bu ilimleri elde etmede yetersizliğini düşünmez.

¹⁵⁰ Gazâlî, Amellerde İlâhi Terazi, Çev. Abdullah Aydın, Sena Yay., İst., 2003, s. 23

¹⁵¹ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e, s. 346

Pratik hayatımız ve cüz'iyat hep sebeplere isnat ediliyor. Bunun dolaylı bir tezahürü olarak da ilim sadece fizik, kimya, biyoloji kitaplarından ibaret sayabiliyoruz. Halbuki Gazâlî'ye göre insan gerçek ilmin insanın ruhunun eşyanın hakikatini bilmesi olduğunu unuttuğunu söylüyor. Gerçek ilim, eşyanın kendini değil, melekûtunu bilmektir.¹⁵²

Bu ilmi elde etmede akıl söz sahibi olamaz. Çünkü insan aklı fiziki dünyaya ait bilgileri elde etmede bir yetkinliğe sahip olsa da, eşyanın hakikati ve iman noktasında söz sahibi değildir. Daha önce aklın birtakım kalıpları(mantık) olduğunu ve insan düşünüşünü sağlasa da, iman bu formlarla kavranamaz. Bu noktada Gazâlî mantık ilmini eleştirir. Çünkü akıl- mantık bağlamında, aklın ve mantığın her alanda söz sahibi olduğunu sananlar yanılmıştır. İnsanların bir kısmı bu formlarla oluşan her bilgiye inanma gereksinimi duymuştur. Gazâlî'ye göre Dinî hayat açısından düşünüldüğünde kişinin bu yaşantısında doğruyu bulabilmesi ve faydalı ilimleri tanıyabilmesi, iyi ameller işleyebilmesi için tek ölçü ilahî terazi, yani vahiydir. Bu yüzden ilimsiz ibadet sahih değildir.¹⁵³ Abdulhalim Mahmud, Gazâlî'nin aklın yöntemleri konusundaki görüşlerini şöyle ortaya koymuştur;

Mantığın ölçüleri, kıyas (tümdengelim) ve istikra(tümevarım)'dır.¹⁵⁴

Bu yöntemlerin çıkmazları ortaya konduğunda aklı salt ölçüt alanlar da çıkmaza giriyordu. İstikra ile ilgili şu hususun göz önünde bulundurulması gerekir:

İstikra, tamamen algılanmış duyuumlara dayanır. Madde çerçevesinin dışına çıkamaz. Hâlbuki imanî bilgi bu şekilde oluşmaz.

Mantıkçıların da kabul ettiği gibi tam istikra, verimsiz ve yararsızdır.

Asıl önemli olan eksik istikra da zanna dayanır, her an değişmeye açıktır. Kesinlik taşımaz.

Kıyas noktasındaki eksiklikleri de şu şekilde sıralayabiliriz:

Kıyas istikraya dayanır. O nedenle kıyası savunanlar zanna dayanır. Nasıl ki istikranın eksiklikleri varsa kıyasın da öyle eksiklikleri vardır.

¹⁵² Gazâlî, Ledün Risalesi, s.13,14

¹⁵³ Gazâlî, Minhâcü'l Âbidin, Çev. Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, Erzurum, 1977, s. 27

¹⁵⁴ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s. 351

Kıyas bazen şekil olarak doğru ama sonuç bakımından yanlış olabilir.

Kıyasla varılan sonuç bilinen örneklemeyle bilinmeyen bir şeyi çıkarmadır. Hâlbuki iman noktasında her bilinmeyen kıyasla ortaya konamaz.

Aklın kriterleri bunlardır. Fakat söz konusu aklın ölçüleri hem vazgeçilmez hem de yararsız prensiplerdir.¹⁵⁵

Bütün bu örneklerle aklın iman noktasında bize bilgi sunamadığını gösteriyor. Peki, Gazâlî'ye göre, akıl imanî bilgiyi sunamıyorsa iman noktasında aklın yeri ne olacaktır? İman konusunda akılla - iman ayrımı yapmak.

Akla önem vermekle beraber, aklın değeri onda ne kadar yüce olursa olsun asıl ilim konusunda (eşyanın hakikatlerini bilmek) yeterli değildir. Aslında Gazâlî bu alanda akli yetersiz görüyor da değil, akli bu alana katmıyor bile. O ikisinin ayrı alanlar olduğunun farkındadır. Çünkü akıl-iman konusuna dâhil edecek olursak, şüpheli yönü ağır basan akıl, hep burhan içinde çarpınacak ve bir sonuca gidemeyecektir. İman konusunda dinginliğe ulaşmanın tek yolu var o da iman konusuna akli dâhil etmemek. Çünkü akıl metafizik alanı algılamada yetersizdir.

Ancak akıl-iman ayrımında akıl tamamen saf dışı bırakılmamalıdır. Çünkü akıl-iman ilişkisi hususunda bu noktada hataya düşen gruplar da olmuştur. Bu gruplar bilginin ve aklın değeri hususunda, iman-akıl ilişkisinde şu hususlarda hataya düşmüşlerdir.

1. Temelde yalnızca akli geçerli ölçü alanlar,
2. Temelde yalnızca naklî geçerli ölçü alanlar,
3. Akli temel alıp naklî ona uyduranlar,
4. Naklî temel alıp akli ona uyduranlar,
5. Hem akli hem naklî kabul edenlerdir ki bu grup yanılmamıştır.

Daha detaylı incelenirse; Gazâlî düşüncesinde Temelde yalnızca akli geçerli ölçü alanlar: Sadece akli ele alanlar, sadece naklî ele alanlara göre biraz daha tercih

¹⁵⁵ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s. 351, 354

edilir. Sadece akılı ele alanlar, dinî hükümlerin akla uygun olan unsurlarını kabul ederler.¹⁵⁶

Hâlbuki Gazâlî'ye göre, Allah'ın emir ve yasakları hususunda akılı hakem kılmaya çalışmak din ile bağdaşmaz. Bu görüş; bencillikten, kendini beğenmişlikten başka bir şey değildir. İlahi vahyi kökünden reddedenler ile vahyin prensiplerini akıl ölçüleri ile değerlendirmeye kalkışanlar hata etmişlerdir. Bu kimseler, reddettiklerini, kabul ettikleri veya saptırarak yorumladıkları her şeyi nefislerinin arzusuna uyarak reddederler ya da kabul ederler veya saptırarak yorumlarlar.

Yine onlar, analiz ve sentez yoluyla akılları sıra bazı nazarî problemler ortaya çıkarırlar, sonra da yine akılları sıra bu çıkmazlardan kurtulmaya çalışırlar.¹⁵⁷ Hâlbuki Allah'ın emir ve yasaklarını değerlendirmek aklın kendi kriterlerine de aykırıdır. Çünkü iman ve akıl farklı iki âlemdir. İman bir kabul işidir. Gazâlî, "Eyyühe'l Veled" adlı eserinde bunu bir hadis ile örneklendirir.¹⁵⁸

İkinci Grup: Bu grup kendini yalnızca nakille sınırlandırmıştır. Eğer bu gruba nakledilen ifade biçimleri arasında çelişkiler ileri sürülüp te'vil önerilecek olursa te'vilden kaçılır ve "Allah'ın her şeye gücü yeter derler."

Üçüncü Grup: Bu grup bu iki terime de gereken özeni gösterememişler.¹⁵⁹ Eğer iman noktasında akıl bencil birtakım ihtiraslara yenik düşürülmüşse aklın iman noktasındaki fonksiyonu yoktur. Müteşâbih ayetleri dilediği gibi yorumlayanlar kalpleri sapıklığa eğilimli olanlardır. Oysa bu ayetlerin yorumunu Allah'tan başka kimse bilmez. Gerçek idrak sahipleri - bu ayetlere inandık, hepsi Rabbimizin katından gelmiştir.- derler. Aklın bu noktada sınırlılığını kabul edenler idrak sahipleridir.¹⁶⁰

Dördüncü Grup: Nasıl ki bir önceki grup naklî ihmal ediyordu, bu grup da akılı ihmal etmektedir. Acaba akıl- din noktasındaki ilişkiyi kuramayan bu grup akıl ve iman arasında bir uyumsuzluk mu olduğunu düşünüyor? Halbuki akıl, din ve

¹⁵⁶ Ali Bulaç, a.g.e, s.173, 175

¹⁵⁷ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s. 333

¹⁵⁸ Gazâlî, Eyyühe'l Veled, Bedir Yayınevi, İst, Tarihsiz, s.47

¹⁵⁹ Ali Bulaç, a.g.e, s.173,175

¹⁶⁰ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s.356,357

tevhid arasında bir uyumsuzluk yoktur. Akıl dairesini imanla alakasız bulanlar yanılığa düşmüştür. Onlar bu dünyada yüzmeyi bilmediğinden boğulup gitmişlerdir. Yüzmeyi de düşünmüyorlar. Onlara göre bizim elimizde hiçbir şey yoktur. Her şeyi Allah yapıyor. Tamamen kaderci bir teslimiyetle akıl, sorumluluk, din ve iman arasındaki ilişkiyi kuramayıp akli saf dışı bırakıyorlar. Bu sözler ise tamamen cahillik ve yanlış düşünmekten kaynaklanıyor.¹⁶¹

Beşinci Grup: Aklın ve naklînin önemli birer temel olduğunu her ikisi arasında çelişki olmayacağı fikrini öne süren bu son grup, hem akla hem de nakle layık olduğu önemi ve konumu vermişlerdir. Şu bir gerçektir ki, akli yalanlayan naklî de yalanlamış olur. Çünkü naklînin doğruluğunu bize bildiren akıldır. Aklın tanıklığı olmasa doğruyu söyleyen ile yalanı söyleyeni, gerçek peygamberi yalancı peygamberden ayırt etmek mümkün olmazdı. Akla ve nakle layık oldukları değeri verenler isabetli bir tutum içindedirler.¹⁶²

Görülüyor ki Gazâlî, iman- akıl bağlamını imana ve akla verilen değerle açıklıyor. Gazâlî, akıl hususunda da iman hususunda da değer meselesinin önemli olduğunu söylüyor. İkisine de hak ettiği değerden fazla değer vermenin yanlış olduğu düşüncesinde. İkisini de çıkarları için kullananlara karşıdır.

Peki, akıl – iman noktasında aklın yeri ve önemi, fonksiyonu nerededir? Daha önce değindiğimiz bu konuyu burada gerekliliği açısından ifade edelim.

Akıl; imanda, imanî esasları kavrayan, imanî esasları derinlemesine düşündürülen bir vasıttır. O nedenle onun yeri yadsınamaz. Bu nedenlerdir ki, akıl dinî sorumluluğun da ilk şartıdır. Çünkü akıllı insan yaptıklarının bilincinde olacak ve Allah'ın insanlar için yarattıkları üzerinde derinlemesine düşünerek doğruyu bulabilecektir. Akıl ki, kendisi için doğruyu seçer, irdeler ve kalp de buna inanır. O halde akıl iman için de bir şart olacaktır. Gazâlî, Ledün Risalesinde bazı ayetlerle konuyu açıklar.¹⁶³

¹⁶¹ Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, , Cilt 2, s.714

¹⁶² Ali Bulaç, a.g.e, s.173,175

¹⁶³ Bkz., Gazâlî, Ledün Risalesi, s.43, 44

" Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır "164

"Aklıselim olanlar onun ayetlerini derinlemesine düşünsünler ve ibret alsınlar
" 165

Gazâlî'ye göre nakli delillerin anlaşılması ve bunlardan ders çıkarılması akıl sayesinde olacaktır.

Akıl insana sorumluluk yüklemekle beraber her akıl sahibinin inanması söz konusu değildir. Gazâlî, iman nuruna yalnızca Allah'ın dilediği kimselerin ulaşabileceğini söylüyor. Derin buhranlara düşmeden, şüphelerden yalnız Allah'ın doğru yolu bulmaya muvaffak kıldığı kimseler kurtulabilmiştir.¹⁶⁶ Tabî ki buna gönül vermiş kimseler grubuna kalben istemiş kimseler girmektedir. Yoksa yalnız akli işin içine dahil edip "çok düşünenler" sınıfı değil. Çünkü insanlar çok düşünüyor olabilir; ancak akıllı, kendi algılamak istediğine kaydırırsa, çok düşünen bir insanın iman nurunu bulması beklenemez.

İnancın gereklerini yapabilmek için de aklın bu yönde kullanılması gerekir. Akıl sayesinde ki, kişi kendine haram olanları kavrar ve uygulamaya geçirir. Bu nedenle herkes işi için lazım olan ilimleri öğrenmesi dinde farz kılınmıştır. Ama herkes için farz olan ilimler farklıdır. Akıl bunları tespit noktasında bize ışık tutar. Örneğin satıcılık yapan bir kimseye bu noktadaki ilmi öğrenmek farzdır. Cahil olan daima tehlikededir. Kişinin dünya ve ahiret saadeti için aklını farz olan ilimlerde kullanması din tarafından emredilmiştir.¹⁶⁷ Kusurlu bir akıl bile sahibini saadet yoluna sevk eder.

İman-akıl-ibadet bağlamında da davranış yönünden akıllı doğru kullanmak esastır. Akıl kendisi için yararsız bir ilimle uğraşıyorsa bütün tefekkürler boşunadır. Bütün tefekkürlerin hakîkati kalpte hazır olacak olan bu iki ilmi aramaktır.¹⁶⁸ Çünkü tefekkür çakmak taşlarını birbirine vurmaktır gibidir. Onlarda meydana gelen ışık marifet gibidir. O ilme erince kalbin hali değişir, kalbin hali

¹⁶⁴ En'âm; 6/ 59

¹⁶⁵ Sâd; 38/29

¹⁶⁶ Abdulhalim Mahmud, a.g.e, s. .356, 357

¹⁶⁷ Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, Cilt 1, s.117, 118

¹⁶⁸ Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, ,Cilt 2, s.694

değişince de ameller değişir. Aklın iman boyutunda faydası bu şekilde ortaya çıkar. O halde tefekkür üç şey içindir. Bunlar; Marifet, hal, ilim'dir.

Aklın üstünlüğü burada ortaya çıkar. O, bütün iyiliklerin aslı ve anahtarıdır.¹⁶⁹

Peki dini konularda düşünmek hangi şeylerde ve nereye kadardır?

Gazâlî'ye göre düşünce alanı sonsuzdur. Çünkü ilimlerin sonu yoktur. Hepsinde de düşünmek mümkündür. Ancak din konularında düşünmek iki şekilde olur.

İlki, kulun kendisi hakkında tefekkürü diğeri ise, Allahu Teala hakkında tefekkürü olur.

Gazâlî'ye göre bütün bunlarla birlikte bir kimsenin aklına bazı ayet ve hadislerde yer alan ve aklın sınırını aşan noktalarda "bununla ne kastedilmiş" diye düşünmesine gerek yoktur, çünkü bunu bilmek ona bir şey kazandırmaz.¹⁷⁰ İnsan düşünüşünün sınırlarının çok olması nedeniyle; insan, kendisine yararı olan düşünme alanlarında aklını kullanırsa hakîkate ulaşabilir. Hakikat de, Gazâlî 'ye göre kendisinden şüphe edilmeyen bilgi idi.

İman-akıl konusunda aklın faydasına gelince az önce bahsedilen doğru düşünme ile aklını kullanan kimse Gazâlî 'ye göre ahiret hayatının mutluluğunu yaşar. Bunun için iyi amel ve iyi ilim çizgilerini tespit edebilmelidir. Bunun tek ölçütü ise akıl değil, ilahi terazidir.¹⁷¹ Yoksa her akli başında olanın hakikat yoluna ulaşması beklenemez. Aklın bu noktadaki faydaları şunları tespit etmesi dolayısıyla: İlim ve amel sayesinde saadete ulaşmak, ilim ve onu elde etmenin yolu, iyi ve buna götüren yol.

Aklın fonksiyonu yalnızca bunların tespitinde değil, iman noktasında insanı kör bir taklitçilikten kurtarmasındadır.¹⁷² Bu nedenledir ki ilimsiz ibadet sahih

¹⁶⁹ Bkz. , Gazâlî, , Kimyây-ı Saâdet, ,cilt 2, s.694-697

¹⁷⁰ Gazâlî, İnançta Hassas Ölçüler, s.17

¹⁷¹ Gazâlî, Amellerde İlahi Terazi, Çev. Abdullah Aydın, Sena Yayın- Dağıtım, İst. , 2003, s. 9

¹⁷² Gazâlî, Amellerde İlahi Terazi, s. 9

değildir.¹⁷³ Kur'an-ı Kerim'de "Allah'tan, kulları içinde en çok âlimler korkar"¹⁷⁴ buyrulmuştur.

Akıl sayesinde ki, insan ibadetlerinin bilincinde olur. İnanç ve ibadet bağlamında bunları esas manasıyla yerine getirebilir.

Akıl dini manada insana öğrenmesi farz olan ilimleri sağlamada fayda verir. Çünkü insana farz olarak tayin edilen her amelin ilmini onu yerine getirebilmek için öğrenmek gereklidir.¹⁷⁵

Ayrıca akıl-iman ilişkisinde kişiye şuuruyla inanma duygusunu aklın geliştirdiği bir gerçekliktir. Akıl ve zekadan yoksun insanlar taklitten taklide yönelerek fazilet arayışı içinde olduklarını sanırlar. Gazâlî 'ye göre bu noktada akılsızlık, ahmaklık ve kısır bir zekâdan daha çok insanı kurtarmaya yarar. Tıpkı körlüğün, şaşkınlıktan daha az tehlike ile karşı karşıya olduğu gibi.¹⁷⁶

II.I. Akıl- İman Alanında Aklın Otoritesi:

Gazâlî'ye göre, dinî meselelerin pek çoğu aklın alanına girmez. O zaman bu meselelerde insanın "Allah iyisini bilir" demekten başka çaresi yoktur.¹⁷⁷ Ancak akıllı bazı şeyleri bilmesede yine de ihtimali olarak bu bilgileri kabul eder, kavrayamadığı şeyi de imkansız saymaz. Dini meselelerin bazıları böyledir. Bu meselelerde Peygamberlerin bize bildirdiği şeyleri kabul etmelidir.¹⁷⁸ Bu yönden akıl, dinî meselelerde bir araçtır. Akıl Gazâlî'de şerefli bir varlık olsa da bu şeref dini daha iyi anlamaya, hakîkati kavramaya, dinin gereklerini uygulamaya yardımcı olduğundandır. Yani din asıl, akıl ise bu asla ulaşmak için vasıta.

Akıl ancak din ile hidayete erebilir, doğruyu bulur. Dini akıldan daha öncelikli ele alan Gazâlî'nin akla yaklaşımı bu yönde olacaktır.

¹⁷³ Gazâlî, (Minhâcü'l-Âbidin) Abidler Yolu, Çev. Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, Sentez Yayınevi, Erzurum, 1977, s. 27

¹⁷⁴ Fâtır ; 35/28

¹⁷⁵ Gazâlî, Minhâcü'l-Âbidin (Abidler Yolu), s. 29

¹⁷⁶ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s. 8, 9

¹⁷⁷ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s. 65

¹⁷⁸ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s. 87

Akıl ile din bir bina ve bu binanın temeline benzerler. Esas bina olmayınca temel bir işe yaramaz. Temel olmayınca da bina ayakta duramaz. İşte bu sebeple akıl dini sorumluluğun ilk şartıdır.

Akıl ile din arasındaki münasebeti Gazâlî şu ifadelerle ortaya koymaktadır.¹⁷⁹

1- Din, hariçten bir akıldır. Yani insana ulaşamadığı bilgiler noktasında yardımcı olur. Akıl da dâhilden bir dindir. Bunlar birbirine yardım ederler, birbirine güç verirler. Hatta birlikte hareket ederler. Din hariçten bir akıl olduğu için Allah, Kur'an'ın birçok yerinde imkânsızları akılsızlıkla damgalamıştır. Gazâlî'nin bu noktada verdiği naklî delil olarak "Onlar bir sürü sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Onun için anlamazlar."¹⁸⁰ âyetini göstermektedir.¹⁸¹

2- Akıl, dâhilden bir din olduğu için Allah, aklın sıfatı hakkında şöyle buyurmuştur:

"O, insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışına hiçbir şey bedel olamaz. Bu, dimdik ayakta duran bir dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."¹⁸²

3- Yine akıl ile din bir olduğu için akıl, din kelimesi ile isimlendirilmiştir.

"Bu ışık da nur üstüne nurdur."¹⁸³

4-Akıl ile din arasındaki münasebet göz ile ışık arasındaki münasebete benzer. Nasıl ki ışık olmadan göz göremezse din olmadan akıl da idraki tam olarak gerçekleştiremez.

"Size Allah'tan hakiki bir nur ve apaçık bir kitap gelmiştir. Ki, Allah rızasına uyanları onun sebebiyle selamet yollarına ulaştırır. Onları, iradesiyle, karanlıklardan aydınlığa çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola iletir."¹⁸⁴

5- Eğer din, akli zayi ederse ondan bir şey zuhur etmez. Bu takdirde, gözün nuru yok olduğu zaman meşalenin ziyasının zayi olması gibi din de zâyi olur. Eğer

¹⁷⁹ Gazâlî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), Çev. Yaman Arıkan, İst., 1971, s.63, 64, 65

¹⁸⁰ Bakara; 2/ 171

¹⁸¹ Gazâlî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), s . 63, 64

¹⁸² Rum; 30/ 30

¹⁸³ Nur; 24/ 35

¹⁸⁴ Maide; 5/ 15, 16

akıl, dini zâyi ederse ışık yokluğundan dolayı göz görmekten aciz olur. İşte bunun için umum insanlar dine muhtaçtır.

6- Akıl, başlı başına çok az şeyleri halledebilir. Bir şeyin cüz'iyatını değil ancak külliyatını bilmeye ulaşabilir. Din ise böyle değildir. O eşyanın külliyatını da cüz'iyatını bilir.

7- Şer'î olan şeyleri tafsilen gösteremez. Kişiyi yegane doğru hükümlere götüremez. Hidayete erdiremez. Din ise hidayete götürür ve hakîkati gösterir.¹⁸⁵

8- Akıl-iman ilişkisinde aklın faydalarından biri de enbiyanın mertebesini tanımaktır. Bu ise bir hastayı tutup tabibe teslim etmek gibidir. Yoksa akıl bu dairenin dışına çıkamaz. Peygamberlerin açıklamış olduğu hususları anlamaktan bir adım ileri gidemez.¹⁸⁶

Gazâlî iman- akıl ilişkisinde aklın her ne kadar faydalı olsa da bu faydasının kısıtlı olduğunu esas itibariyle imanî konularda nübüvvetin ön plana çıktığını söylemektedir.

Akıl-iman ilişkisinde aklın faydalarından biri de, aklın, bilginin ve kalbin sayesinde Allah'ın hikmetinin idrak edilmesidir.¹⁸⁷

İnsan bütün hal ve hareketlerindeki kötülüklerden nasıl ıslah olacağını aklın idrak edince kendini bu tür kötü davranışlardan uzak tutmak için yollar arar. Uzuvlara hisler değil de akıl hâkim olunca da insan bu noktada doğruyu bulur.¹⁸⁸

Gazâlî, Allah hakkında kötü ve batıl zanlara kapılıp, rububiyet meselelerinin aslına ermek için akıllarını mutlak güç sanıp kibirlenenleri tasvip etmediğini vurgular.¹⁸⁹ Ona göre, böyle kimseler zillet içindedir. Bu kimseler ilahî meseleleri kendi düşünceleriyle çözeceklerini sanmışlardır.

Sonuç olarak iman-akıl konusunda Gazâlî, din meselelerinin kesin delille bilinebileceğine karşı olduğu gibi aklın dinî meselelerde tamamen saf dışı bırakılmasına da karşıdır. Onun karşı olduğu ilâhiyattaki delillerin matematikteki

¹⁸⁵ Gazâlî, Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler), , s.63, 64, 65

¹⁸⁶ Mehmet Ali Okhan, a.g.e, s. 52

¹⁸⁷ Mehmet Ali Okhan, a.g.e, s. 52

¹⁸⁸ Mehmet Ali Okhan, a.g.e, s. 53

¹⁸⁹ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s.81

gibi kesinliği olduğunun savunulmasıdır.¹⁹⁰ Peygamberler dini konularda aklın meselelere vakıf olamadığı hususlarda açıklayıcı olmuşlardır. Ayrıca imanın taklitten uzaklaştırıp amellerin hakkınca yerine getirilmesi noktasında hakîkate ulaşmak için akıl bir araç olarak mühimdir.

¹⁹⁰ Gazâlî, Tehâfüt el- Felâsife, s.117

SONUÇ

Gazâlî düşüncesinde arayış, şüpheyile başlar. Gazâlî, kendi iç hesaplaşmaları sonucu güvenilir ve kesin bilgiyi aramaya başlar. Buhranlı döneminde çoğu şeyi sorgulamaya başlar. Aşamalı bir şekilde yürüttüğü bu sorgulama sürecinde en başta, güvendiği bilgi kaynaklarından başlar. O, sistematik olarak başladığı şüpheciliğinde sağlam temellere dayanması gerektiğini biliyordu. Gazâlî, akla itimâdın fazla olduğu bir dönemde akıldan da şüphe ederek, yanıltmayan bilgiyi kendince bulmuştur.

Gazâlî'nin amacı yalnızca kesin ve güvenilir bilgiyi bulmak değildir. O kendi ruh halini de duruluğa ulaştırmayı hedeflemişti. Bu süreçte hedef aldığı grupları eleştiriyor ve bunu yaparken yine onların diliyle onlara cevap veriyordu. Akli eleştiren Gazâlî, akli akılla çürütmeyi başarmış, aklın çıkmazlarını ortaya koyarak, aklın sınırının olduğuna kanaat getirmiştir. Bunu yaparken akli tamamen dışlamamış aksine ona hak ettiği değeri vermiş, insanı şerefliendiren ruhun bir fonksiyonu olarak akli hak ettiği yere oturtmuştur.

Gazâlî, akıl- iman ilişkisinde pek çok düşünürün yanılgıya düştüğünü de dile getirerek ikisine de hak ettiği değerin verilmesini istemiş yalnızca birini ele alan bütün grupları eleştirmiştir. Ona göre, kalp ve aklın hâkim olduğu alanlar ayrıdır. Yalnızca aklın hükmettiği alanlar olduğu gibi bazı noktalarda da kalp devreye girer ve ilahî bilgi onu huzura kavuşturur ve ruh artık hem aradığı huzura kavuşur hem de elde edemediği hakîkate ulaşır.

Gazâlî'ye göre tek bir bilgi yöntemiyle hiçbir zaman hakîkate ulaşılamaz. Ne yalnız akıl, ne de yalnız kalp gerçekliğe ulaşma noktasında yeterli olmaz. İlahî hakîkatlerin daha iyi anlaşılması için akıl şarttır. Ancak onu, her konuda asıl kaynak saymak yanıltır. Özetle akıl-din bağlamında, dinî hakîkatlerin kavranması için de akla ihtiyaç vardır. Ama salt akılla ele alınan din, insanı yanıltır ve nassların doğru olarak algılanmamasına ve önyargıyla yaklaşmaya sebep olur. Bu yüzden Gazâlî'ye göre yapılması gereken din, akıl, duyu organları ya da bilgi kaynağı olarak her ne varsa her birine hak ettiği değer verilmeli, akli mutlak bir

bilgi kaynağı olarak görmemelidir. Böyle bir anlayış bunalımlar içerisinde bir ömür geçirip, faydasız tartışmalara yöneltmekten başka hiçbir şeye yaramaz.

KAYNAKÇA

GAZÂLÎ'NİN ESERLERİ

GAZÂLÎ, **Amellerde İlahi Terazî**, Çev. Abdullah Aydın, Sena Yayın-Dağıtım, İst. , 2003

GAZÂLÎ, **Bana Arkadaşımı Söyle**, Çev. Osman Arpaçukuru, İlke Yayıncılık, İst., 2006

GAZÂLÎ, **Cehaletten Korunmak**, Çev. Halil Aldemir, Polen Yay. , İst., 2005

GAZÂLÎ, **El Munkiz'ü- Mine'd Dalâl (Sapıklıktan Kurtuluş)**, Çev. M. Rahmi Balaban, Gayret Kitabevi, İst. , 1947

GAZÂLÎ, **Eyyühe'l Veled**, Bedir Yayınevi, İst.

GAZÂLÎ, **İhyâu' Ulûmi'd -Din**, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Cilt 1-4, Bedir Yay. , İst.

GAZÂLÎ, **İnançta Hassas Ölçüler**, Çev. Nedim Yılmaz, Hisar Yayınevi, İst., 1984

GAZÂLÎ, **Kimyây-ı Saâdet**, Çev. A. Faruk Meyan, Cilt 1-2, Bedir Yayınevi, İst. , 1969

GAZÂLÎ, **Ledün Risalesi**, Çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun , Semerkand Yayınları, İst., 2004

GAZÂLÎ, **Makâsıd El-Felâsife**, Çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yay., Ank., 2002

GAZÂLÎ, **Meâricül' Kuds (Mukaddes Merdivenler)**, Çev. Yaman Arıkan, İst., 1971

GAZÂLÎ, **Minhâcü'l-Âbidîn (Abidler Yolu)**, Çev. Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, Sentez Yayınevi, Erzurum, 1977

GAZÂLÎ, **Mişkâtül' Envâr (Nur Kandili)**, çev. Yaman Arıkan, Uyaniş Yayınevi, İst., 1972

GAZALÎ, **Mukâşefetul- Kulûb (İlahi Nizam)** Cilt 1, Çev. Yaman Arıkan, Yunus Emre Yay. , İst., 1969

GAZALÎ, **Tehâfüt el- Felâsife**, Çev. Bekir Sadak, Ahsen Yayınları, İst., 2002

DİĞER ESERLER

BOLAY Süleyman Hayri, **Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması**, Kalem Yayıncılık, İst. 1980

BULAÇ Ali, **İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy-Akıl İlişkisi**, İz Yay., İst.,2003

CİHAN A.Kamil, **İbni Sina ve Gazalî’de Bilgi Problemi**, İnsan Yayınları, İst., 1998

ERDEM Hüsameddin, **Gazâlî’ de Bilgi Meselesi**, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt/ Vol: 13, sayı/ no: 3–4, 2000

FAHRİ Macit, **İslam Felsefesi Tarihi**, Çev.Kasım Turhan, Ayışığı Kitapları, İst., 1998

İZMİRLİ İsmail Hakkı, **İslam’da Felsefe Akımları**, İst., 1997

KUTLUER İlhan, **Gazzalî’ nin Felsefi Serüveni**, Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt/ Vol: 13, sayı/ no: 3–4, 2000

MAHMUD Abdulhalim, **El Münkiz’ü- Mine’ d Dalâl Şerhi ve Tasavvufi İncelemeler**, Kayıhan Yayınları, 2.Baskı, Çev. Salih Uçan, İst., 1997

OKHAN Mehmet Ali, **Büyük Mutasavvıf İmam Gazâlî**, Gayret Kitabevi, İst., 1954

TAYLAN Necip, **Gazâlî’nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi- Mantık- İman**, Marmara Ün. , İlahiyat Fak. Yay. , İst. 1994

ÜLKEN Hilmi Ziya, **İslam Felsefesi Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst., 1957